

К-14038
П 259683

ВІСНИК ХАРКІВСЬКОГО УНІВЕРСИТЕТУ

№ 62

ІСТОРІЯ

Випуск 5

ВИДАВНИЦТВО ХАРКІВСЬКОГО
УНІВЕРСИТЕТУ

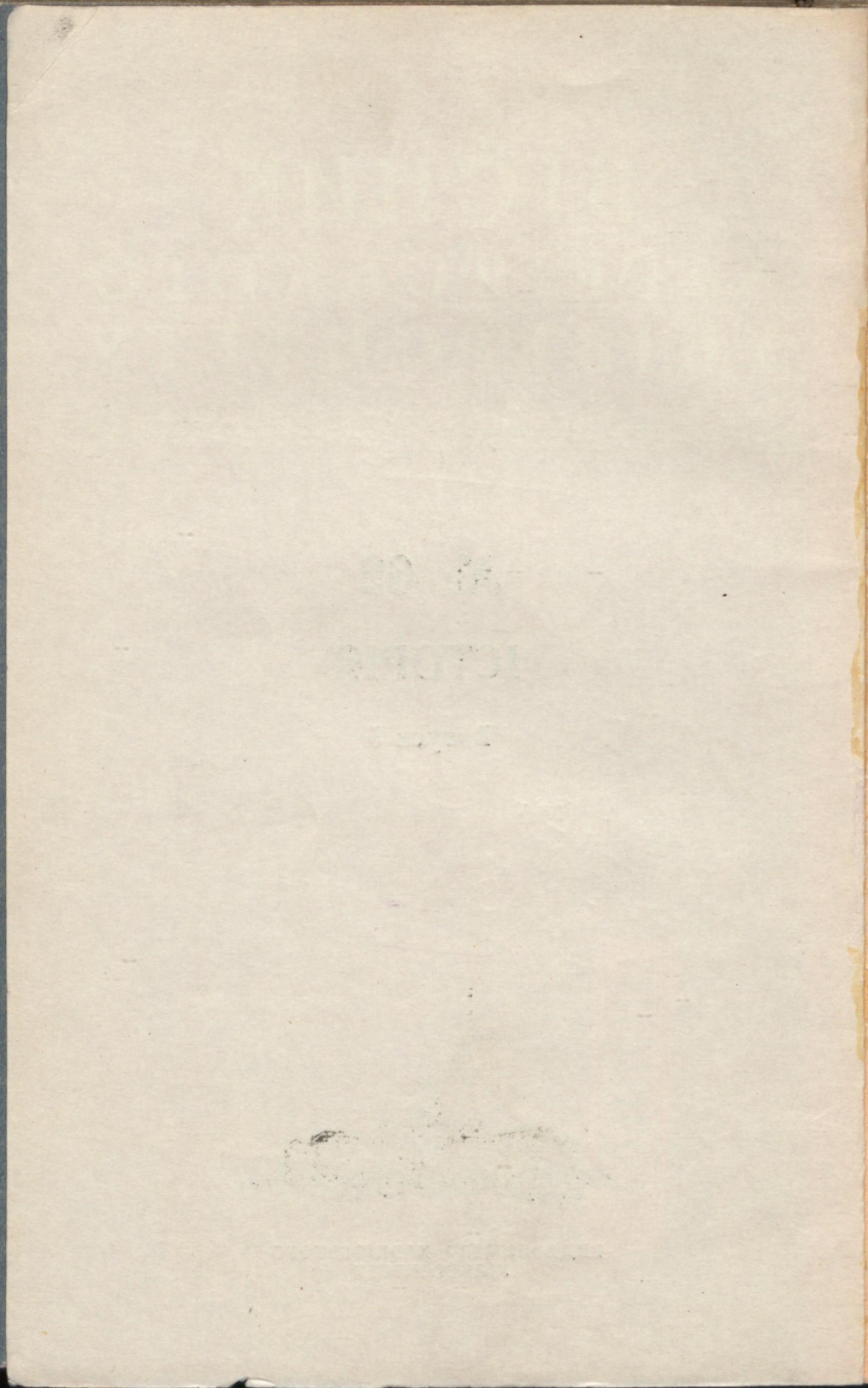
41 коп.

V.N. Karazin Kharkiv National University

00273980

5

МІНІСТЕРСТВО ВИЩОЇ І СЕРЕДНЬОЇ СПЕЦІАЛЬНОЇ ОСВІТИ УРСР

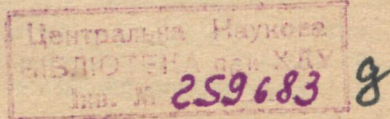
ВІСНИК
ХАРКІВСЬКОГО
УНІВЕРСИТЕТУ

№ 62

ІСТОРІЯ

ВИПУСК 5

к-14038

ВИДАВНИЦТВО
ХАРКІВСЬКОГО ОРДЕНА ТРУДОВОГО ЧЕРВОНОГО ПРАПОРА
ДЕРЖАВНОГО УНІВЕРСИТЕТУ імені О. М. ГОРЬКОГО
Харків 1971

З М І С Т

І. Ю. І. Кунах. В. І. Ленін про концесії Уркарта (За новими матеріалами Повного зібрання творів В. І. Леніна)	3
М. З. Бердуга. Брестський мир у радянській історіографії (1956—1968 рр.)	10
О. О. Кучер. Боротьба з внутрішньою збройною контрреволюцією на Україні в 1921—1923 рр. у радянській історіографії 20-х років	18
В. М. Довгопол. Боротьба робітничого класу УРСР за здійснення режиму економії у перші роки соціалістичної індустріалізації (1926—1928 рр.)	27
Т. Л. Степаненко. Боротьба робітничого класу за піднесення культурного рівня трудящих у роки другої п'ятирічки. (За матеріалами машинобудівної промисловості України)	37
В. Ф. Пахомов. Перемога Народного фронту в Чілі (1938 р.)	45
В. М. Кабачок. Розробка в радянській історичній літературі питання про радянсько-югославські відносини під час другої світової війни	57
В. П. Андрієнко. Майдани і майдановидні споруди України	65
Ю. О. Голубкін. Франц Мерінг про Лютера	76
В. О. Латишева. «Географія» Страбона як джерело з історії Боспору	84

Редакційна колегія:

В. І. Астахов, С. М. Королівський, Б. К. Мигаль
(відповідальний секретар), *І. К. Рибалка, С. І. Сидельников*
(відповідальний редактор), *Б. А. Шрамко.*

ВЕСТНИК
ХАРЬКОВСКОГО УНІВЕРСИТЕТА

История

Выпуск 5

(на українском языке)

Редактор *О. М. Відміш*
Техредактор *Л. Ю. Мокроусова*
Коректор *Т. О. Жигальцова*

Здано до набору 12/X 1970 р. Підписано до друку 26/II 1971 р. БЦ 50032.
Формат 60×90¹/₁₆. Обсяг: 5,75 фіз. друк. арк., 5,75 умовн. друк. арк.,
6,8 обл.-вид. арк. Зам. 3537. Тираж 500. Ціна 41 коп.

Харківська друкарня № 16 Обласного управління по пресі.
Харків, Університетська, 16.

В. І. ЛЕНІН ПРО КОНЦЕСІЇ УРКАРТА

(За новими матеріалами Повного зібрання творів В. І. Леніна)

Ю. І. Кунах

Концесійна політика Радянської держави в перші роки непу була невід'ємною частиною складного комплексу соціально-економічних заходів народної влади. За безпосередньою і активною участю В. І. Леніна у 1920—1923 рр. були закладені основи державного концесійного курсу в Радянській Росії¹. З прийняттям декрету від 23 листопада 1920 року «Про загальні економічні і юридичні умови концесій», з утворенням єдиної комісії щодо концесій² і створенням органів, які займалися цією справою у державному масштабі, концесійна політика Радянського уряду стає важливою складовою ланкою державної економічної політики.

Переговори з англійським фінансистом Л. Уркартом про надання останньому крупної концесії на Алтаї і Уралі були першим кроком Радянської держави у розв'язанні концесійного питання.

Тема, яку ми розглядаємо, не нова в історичній літературі³. Однак до появи документів, які вперше були опубліковані у певному зібранні творів В. І. Леніна, висвітлення її не могло бути вичерпним. Автори статті «Деякі проблеми історії радянського суспільства в творах В. І. Леніна» справедливо відзначили, що у світлі нових документів відкриваються нові грані у

¹ У 1922 р. при Держплані був створений концесійний комітет під головуванням Г. М. Кржижановського і комісія по змішаних товариствах при СТО, які у 1923 році об'єдналися в Головний концесійний комітет при Раднаркомі.

² Див. В. І. Ленін. Твори, т. 42, стор. 301.

³ И. Д. Брин. Государственный капитализм в СССР в переходный период от капитализма к социализму. Иркутск, 1959; В. И. Касьяненко, П. Ф. Морозов, Л. К. Шкаренков. Из истории концессионной политики Советского государства.— «История СССР», 1959, № 4 та ряд інших.

численних добре вивчених творах В. І. Леніна¹, у яких мова йде про концесії. Ленінські матеріали допомагають краще зрозуміти істинні задуми монополістичного капіталу, зокрема англійського промисловця і фінансиста Л. Уркарта.

Серед господарсько-економічних завдань першочергової важливості у відповідний період помітне місце відводилося концесіям. Не обмежуючись прийняттям декрету від 23 листопада 1920 року «Про загальні економічні і юридичні умови концесій» і утворенням головного концесійного комітету при Раднаркомі, у жовтні 1921 р. Радянський уряд поширив на концесії регулююче планове начало².

Рішення Радянського уряду про створення концесійного комітету, впровадження планового регулюючого начала щодо розвитку концесійної справи продемонстрували готовність Радянського уряду розширити концесійну практику. Однак Країна Рад зустріла протидію з боку найбільш реакційної частини промислової буржуазії капіталістичних держав, особливо з боку колишніх власників, підприємства яких були націоналізовані Радянським урядом.

Прагнучи дискредитувати радянську концесійну політику і сподіваючись на відновлення буржуазного ладу в Росії, так звані представники російської промисловості і торгівлі у травні 1921 року на своєму з'їзді прийняли таке рішення: «Беручи до уваги, що концесія в атмосфері більшовицького режиму не тільки згубна в Росії, але й небезпечна для іноземних концесіонерів, з'їзд протестує проти всіх укладених Радянською владою договорів, застерігає іноземних підприємців від укладення таких договорів і звертає увагу на ті ускладнення як економічного, так і політичного характеру, які неминуче виникнуть у зв'язку з неможливістю майбутнього законного уряду Росії визнати договори, мета яких — перетворення великої держави в іноземну колонію»³.

Великі західноєвропейські монополії, зацікавлені не менш, ніж колишні власники в реставрації капіталізму, прагнули в першу чергу відновити свої довоєнні позиції в економіці нашої країни. Про це, зокрема, свідчить спільно вироблене рішення представників найкрупніших нафтових монополій і російських білоемігрантів, прийняте на нараді в Парижі у вересні 1922 року:

¹ В. Я. Зевин, Э. В. Клопов, Б. М. Яковлев. Некоторые проблемы истории советского общества в произведениях В. И. Ленина (по новым материалам Полного собрания сочинений). — «История СССР», 1966, № 2, стор. 3.

² Е. Б. Генкина. Деятельность Госплана в 1921—1925 гг. и борьба с буржуазной идеологией по вопросам планирования. — «История СССР» 1961, № 6, стор. 41.

³ И. Д. Брин. Государственный капитализм в СССР в переходный период от капитализма к социализму, стр. 45.

«1. Ніхто з учасників наради не посягне безпосередньо і посередньо на промисли і майно інших підприємств, позбавлених Радянською владою своєї власності. 2. Ніхто із присутніх не розпочне роботи на своїх промислах до того, як в тих же умовах, на яких він одержав свої промисли, не будуть повернуті всі промисли їх власникам. 3. Ніхто із присутніх без загальної згоди не буде брати концесії на нафтоносні землі, які до Жовтневої революції належали державі»¹. Але вороги зазнали поразки. Іноземний капітал, уже в кінці 1921 р. змушений був розпочати з Радянською Росією переговори про концесії. Один з перших звернувся до Радянського уряду з цього питання відомий представник монополістичного капіталу Англії Леслі Уркарт.

* * *

У сферу контролю англійських акціонерних товариств, очолюваних фінансистом і крупним промисловцем Уркартом, до революції входили величезні райони гірничорудної промисловості і кольорової металургії Сибіру, Уралу і Казахстану. Англійські концесіонери «Російсько-азіатського товариства» протягом 25 років експлуатували майже 40 тис. російських робітників, одержуючи величезні прибутки. На долю підприємств цього товариства припадало близько $\frac{1}{3}$ всіх приватних англійських претензій до Радянської Росії².

Переговори про надання Уркарту концесій строком на 99 років почалися ще в кінці 1920 р. Капіталіст наполягав на включенні в концесію підприємств, які колись належали «Російсько-азіатському товариству» в Сибіру, на Уралі і в Казахстані. Претензії Уркарта цим не обмежувалися. Він висунув безапеляційну вимогу: Радянський уряд повинен сплатити компенсацію за націоналізацію вказаних підприємств.

Якби Радянська влада прийняла умови Уркарта, то останній виявився б монополістом по виробництву свинцю, цинку, міді. Річне виробництво цих концесій становило б 24 млн. крб., або 1 млн. пуд. міді, 1 млн. пуд. цинку, 580 тис. пуд. свинцю³.

Незважаючи на очевидну не вигідність концесії і висунутих Уркартом умов, Радянський уряд з виключною увагою поставився до пропозиції англійського капіталіста. 9 вересня 1921 р. В. І. Ленін продиктував Н. П. Горбунову доручення такого змісту: «Підготувати до слухання в РНК 13 вересня питання

¹ С. Н. Прокопович. Очерки хозяйства Советской России. Берлин, 1923, стор. 5.

² В. И. Касьяненко, Л. Ф. Морозов, Л. К. Шкаренков. Из истории концессионной политики Советского государства. — «История СССР», 1959, № 4, стор. 37.

³ И. Д. Брин. Государственный капитализм в СССР в переходный период от капитализма к социализму, стор. 45—46.

про концесії Уркарта, для чого по телефону оформити комісію у складі Л. Б. Красіна., Богданова і заступника Г. М. Кржижановського (повинен призначити заступника президії Держплану) і ознайомити з справою Молотова В. М., щоб у вівторок 13 вересня до засідання РНК питання могло бути узгодженим»¹.

Як бачимо, питання про надання концесії Уркарту мало розв'язуватись колективно 13 вересня 1921 року. В дорученні Н. П. Горбунову 13 вересня 1921 року В. І. Ленін наполягав на необхідності прискорити цю справу в концесійному комітеті ВРНГ. «Перевірити, — писав Ілліч, — швидке виконання концесійним комітетом ВРНГ доручення В. І. Леніна (про посидення матеріалів щодо проходження в комітеті питання про концесії Уркарта)»².

Нарком зовнішньої торгівлі Л. Б. Красін явно порушив вказівку Леніна, підписавши 9 вересня 1922 року попередню угоду з Уркартом. За цією угодою концесія здобула право на розроблення руд, металів і кам'яного вугілля на Уралі і в Сибіру. Уркарт одержував від Радянського уряду субсидію, що відшкодовувала його збитки від націоналізації, які, однак, не перевищували 20 млн. крб. Цю суму Радянська країна мала сплатити протягом перших двох місяців, решту — протягом 15 років, начисляючи 3% річних. Відрахування від прибутків концесіонера на користь Радянського уряду становили суму, куди входили податки: 8% від валової продукції. Строк концесії 99 років³.

За 14 років Радянський уряд повинен був сплатити Уркарту разом з процентами майже 27 млн. крб. Сам Уркарт підкреслював, що ця «субсидія» являє собою компенсацію за націоналізоване майно. Реальність одержання Радянським урядом відрахувань від прибутків концесіонера передбачалася не раніше 1927 року⁴. Проект попереднього договору з Уркартом підтримали Троцький, Зінов'єв, Каменев. Вони ратували за безумовне прийняття принижувальних умов договору.

Позиція Троцького щодо концесії Уркарта на XII з'їзді партії стала програмною установкою троцькістів, які вимагали здати в концесію іноземним капіталістам життєво важливі галузі промисловості, а також сплатити борги царського уряду, анульовані Жовтневою революцією. Такий договір був не вигідний ще й тому, що масштаби виробничої діяльності концесії були невеликими, крім того вона передбачала значні державні

¹ З історії державної діяльності В. І. Леніна. Документи інституту марксизму-ленінізму при ЦК КПРС. — «Исторический архив», 1961, № 5, стор. 39.

² Там же, стор. 41.

³ И. Д. Брин. Государственный капитализм в СССР в переходный период от капитализма к социализму, стор. 46.

⁴ «Правда», 31 жовтня і 1 листопада 1922 р.

капіталовкладення, і це в той період, коли наша країна переживала великі фінансово-економічні труднощі. Не влаштував Радянську державу і строк дії концесії.

Ряд нових документів свідчить, як наполегливо домагався В. І. Ленін укладення з представниками ділових кіл капіталістичних країн економічних угод, рішуче при цьому відкидаючи умови, не вигідні для Радянської країни. В. І. Ленін, як правило, не приймав одноособових рішень. Тільки заздалегідь проконсультувавшись і погодивши те чи інше питання з Політбюро ЦК, він вважав можливим втілювати його в життя. У листі «Партійним товаришам Сибіру, Уралу і Киргизстану» від 5 листопада 1921 р., опублікованому вперше у Повному зібранні творів, звертаючись до керівних працівників названих районів, В. І. Ленін дає вказівку всіляко допомагати голові комісії по обстеженню пропонованої концесії Уркарта І. К. Михайлову, оскільки ця справа мала величезну загальнодержавну загальнофедеративну значимість¹. 7 листопада 1921 р. в записці Н. П. Горбунову і телеграмі Л. Б. Красіну Ленін дає зрозуміти, що поспішність і необдуманість тільки шкодять справі².

Державною турботою про відновлення «основного капіталу нашого транспорту і промисловості» продиктований лист В. І. Леніна для Політбюро ЦК РКП(б) від 4 вересня 1922 р. Володимир Ілліч пропонує дати концесію Уркарту тільки при умові надання нам великої позики³.

Вигідність, економічна доцільність, гарантія реально одержуваної вигоди — ось ті головні критерії, з яких, на думку В. І. Леніна, повинні виходити уряд і партія, укладаючи концесійні угоди. Керуючись цими міркуваннями, Ленін у листі від 6 жовтня 1922 р. пропонує ще раз ретельно перевірити всі умови надання Л. Уркарту у вигляді концесії колишніх підприємств Російсько-азіатського об'єднаного товариства (з правом Радянського уряду після 40 років з дня підписання договору достроково викупити всі концесійні підприємства). Ленін пропонує розв'язати питання про зменшення території концесії і зниження суми, яку повинен одержати Уркарт. Даючи відповідь Богданову і Кржижановському на їх необгрунтовані нападки (вони не розуміли до того ж суті справи в питанні вигідності або не вигідності передачі всієї території Екібастуза), Ленін пише: «Якщо Кузбас значно дорожче і далі (транспорт по воді), то ми *не вправі* віддавати Уркарту *всього* Екібастуза. Візьми $\frac{1}{2}$ — будь ласка»⁴.

Коли в листі від 4 вересня 1922 р. Ленін пропонує Політбюро ЦК РКП(б) ознайомитися з висновками комісії Михай-

¹ Див. В. І. Ленин. Полн. собр. соч., т. 54, стор. 3.

² Див. там же, стор. 5—6.

³ Див. В. І. Ленин. Полн. собр. соч., т. 45, стор. 205.

⁴ Див. там же, стор. 217.

лова, який негативно висловився про становище заводів, що їх мали здати Уркарту в концесію, то в листі 12 вересня 1922 року Ленін категорично виступає проти затвердження договору і пропонує членам Політбюро відхилити концесію. Ленін пояснює, що англійський капіталіст прагне в найкоротший строк витіснити народні гроші, а заводи і цінності піддати руйнуванню¹.

В інтерв'ю кореспонденту «Обсервер» і «Манчестер Гардіан» М. Фарбману В. І. Ленін, виражаючи партійно-урядову точку зору, підкреслив, що відхилення договору з Уркартом слід розглядати як волю всього радянського народу, вкрай обуреного діями англійського уряду. «Мотивування нашого відхилення договору з Уркартом виявило безпосередньо, можна сказати, не тільки загальнопартійний, але саме загальнонародний настрій, тобто настрій усієї робітничої і всієї селянської маси»².

Відхиляючи договір з англійським промисловцем, Радянський уряд зберігав за собою право переглянути своє рішення, якщо і англійський уряд зробить теж саме, тобто перегляне свої ворожі позиції по відношенню до Радянської Росії.

«Відновлення переговорів і дальша ратифікація договору з Уркартом насамперед обумовлені тим, щоб Англія усунула кричущі несправедливості щодо Росії, які зв'язані з усяким умаленням її прав на участь у конференції з близькосхідних питань. Що ж до конкретних умов, запропонованих нам Уркартом, то я ще не мав часу зайнятись цим досить докладно і можу лише сказати, що уряд вирішив, якомога швидше, в нашій пресі дати висловитися прихильникам і противникам цієї угоди, щоб з найбільш об'єктивної і мотивованої дискусії здобути матеріал для найсерйознішої перевірки всіх «за» і «проти» і для розв'язання цього питання в дусі найбільшої відповідності інтересам Росії»³.

Цю ж думку В. І. Ленін підтвердив і в інтерв'ю кореспонденту «Манчестер Гардіан» А. Рансону. «Ми почали в нашій пресі відкрите обговорення всіх *за* і всіх *проти*. І ми сподіваємося, що після цього обговорення ми складемо собі остаточну думку і по політичній і по економічній лініях»⁴.

Порушуючи загальновизнані міжнародно-правові норми, правлячі кола капіталістичних країн вишукували будь-який привід для втручання у внутрішні справи Радянської Росії. Справедливе відхилення концесії Уркарта розцінювалося англійським урядом майже як ущемлення його національних інтересів. Про це свідчить телеграма М. М. Литвинова про можли-

¹ Див. В. І. Ленін. Полн. собр. соч. т. 45, стор. 208.

² В. І. Ленін. Твори, т. 33, стор. 339.

³ В. І. Ленін. Твори, т. 33, стор. 339.

⁴ Там же, стор. 355.

ву втрату в Англії капіталів РРФСР через незадоволення Уркарта. В. І. Ленін просив висловитися Литвинова про це, а також вжити всіх можливих заходів¹. Заздалегідь знаючи, що уряд Великобританії не насмілиться здійснити загрозу — порушити договірні зобов'язання, В. І. Ленін все ж вважав за необхідне всебічно обговорити це питання.

26 жовтня 1922 року Л. В. Красін надіслав В. І. Леніну телеграму, в якій повідомляв про два можливих шляхи згоди з Л. Уркартом. При негайній ратифікації договору, не обумовленої визнанням Радянської Росії урядом Великобританії, Уркарт, говорилося в телеграмі Красіна, мабуть, погодиться віддати РРФСР одну частину Екібастуза для добування вугілля в тих місцях, де Уркарт не вестиме розробки. Другий шлях — договір ратифікується нами негайно і вступає в силу зразу ж після визнання Радянської Росії урядом Англії. Це визнання повинне здійснитися не пізніше, ніж через 8 місяців. Останній варіант Красін вважав вигіднішим². Телеграма Л. В. Красіна не була раптовою для В. І. Леніна, але терміновість її розгляду і вироблення єдино правильної відповіді радянському дипломату була очевидною. Володимир Ілліч завжди раптово аналізував навіть завідомо неприйнятне рішення, піддаючи критичній самоперевірці його висновки. Вирвати шанс у імперіалістів, які не гребують ніякими засобами, щоб погіршити відносини з першою країною соціалізму — в цьому Ленін бачив своє головне завдання у важкий для країни час.

Характерно, що Уркарт і після відхилення угоди не залишив надії одержати концесію. У 1926 р. на Лондонській концесійній комісії він висунув більш помірковані вимоги (відмова від грошової компенсації за націоналізоване майно до укладення генеральної угоди з Англією). Більш того він виявив готовність поступитися деякими об'єктами на Уралі (Киштим, Талалиха). Ця пропозиція Уркарта в 1926 р. з економічних і стратегічних міркувань також була відхилена Радянським урядом. Справа в тому, що Ріддерівське родовище кольорових металів, на яке претендував Уркарт, в період реконструкції мало відіграти надзвичайно велику роль.

Напружені, тривалі переговори з Уркартом вимагали від Політбюро ЦК, В. І. Леніна максимуму витримки і обережності, високої дипломатичної майстерності, глибокого знання економіки Радянської республіки. Процедура і перипетії переговорів свідчать про те, що всі хитрощі і задуми англійського капіталіста ні до чого не привели. У переговорах з концесіонером особливо яскраво виявились такі риси В. І. Леніна, як універсальний розум, непримиренність до посягань на життєві інтереси народу, висока вимогливість до себе і товаришів по

¹ Див. В. І. Ленін. Полн. собр. соч., т. 54, стор. 296.

² Див. В. І. Ленін. Полн. собр. соч., т. 54, «Примечание», стор. 664.

роботі, вміння в найвідповідальніший момент прийняти єдино правильне рішення, послідовно впроваджувати в життя принцип колегіального керівництва.

Нові ленінські матеріали показують, як Радянська Росія у взаєминах з капіталістичними країнами неухильно дотримувалась ленінського принципу мирного співіснування держав з різним політичним ладом. Нові ленінські матеріали переконливо свідчать про те, як цей принцип застосовувався партією при розв'язанні конкретних завдань соціалістичного будівництва і в першу чергу питань взаємовигідного економічного співробітництва з капіталістичними країнами.

БРЕСТСЬКИЙ МИР У РАДЯНСЬКІЙ ІСТОРІОГРАФІЇ (1956—1968 pp.)

М. З. Бердута

З перемогою Великої Жовтневої соціалістичної революції починається формування і становлення молодого радянського дипломатії. Одним з перших зовнішньополітичних актів Радянського уряду було підписання Брестського миру. «Брест, — говорив В. І. Ленін, — знаменний тим, що вперше у масштабі гігантськи-великому, серед труднощів неосяжних ми зуміли використати суперечності між імперіалістами так, що виграв кінець кінцем соціалізм»¹.

Проблема Брестського миру в історичній літературі здобула широке висвітлення. Вже у 20-і роки виходять перші роботи, в яких розглядаються певні питання зовнішньої політики Радянської держави і внутріпартійної боротьби в період Бреста². Ці роботи мали здебільшого популярний, описовий характер. В них майже не використовувалися першоджерела і твори В. І. Леніна. Зовсім не було праць, які б розкривали політику імперіалістів США, Франції, Англії щодо Брестського миру.

Подальше вивчення даної проблеми знайшло своє відображення в роботах 30-х — початку 50-х років. У цей період з'являється ряд монографій і статей, в яких робиться спроба висвітлити політику іноземних держав, боротьбу Радянського

¹ В. І. Ленін. Твори, т. 31, стор. 394.

² И. Майский. Внешняя политика РСФСР 1917—1922 гг. М., 1922; М. Н. Покровский. Октябрьская революция и Антанта (выход России из войны) — «Пролетарская революция», 1927, № 10; В. Владимиров. Левые эсеры 1917—1918 гг. — «Пролетарская революция», 1927, № 4 (63); А. Ильин-Женевский. Брестский мир и партия. — «Красная летопись», 1928, № 1(25) та ін.

уряду за збереження і зміцнення Радянської влади, питання внутріпартійної боротьби¹.

Але автори їх не розкривали з належною глибиною об'єктивних труднощів нового політичного курсу партії. Одне з основних питань — внутріпартійна боротьба в період Бреста — висвітлювалося однобічно, суб'єктивно без достатнього аналізу соціальних коренів і політичної суті «лівокомуністичного» ухилу в партії.

Виключно благотворний вплив на дослідження проблеми Брестського миру мав XX з'їзд КПРС, який визначив місце і роль історичної науки на сучасному етапі. Саме після XX з'їзду партії почалося видання Повного зібрання творів В. І. Леніна в 55 томах, де є чимало важливих документів, які відносяться до періоду Бреста. Значним досягненням історіографії останніх років є створення великої кількості монографічних досліджень, присвячених боротьбі Радянської держави за демократичний мир².

Жодної спеціальної роботи, де б давалась докладна історіографія проблеми Брестського миру, ще не з'явилось. Дуже короткий історіографічний огляд цієї проблеми подано у вступі до монографій О. О. Чубар'яна та Г. Л. Нікольникова³, а також у ряді історіографічних досліджень загального характеру, присвячених історії Жовтня⁴.

Розміри даної статті не дають змоги охопити всі проблеми Брестського миру в сучасній історіографії, тому в ній робиться спроба дослідити лише деякі з них, а саме: вивчення питань, що відбивають хід мирних переговорів, питання внутріпартійної боротьби в період Бреста, боротьбу навколо Брестського миру на міжнародній арені.

¹ Ф. Миллер. Брестский мир и Антанта. — «Историк—марксист», 1933, № 1(29) М. Лурье. Из истории борьбы с «левыми коммунистами». — «Красная летопись», 1934, № 2; В. Сорин. Ленин в период Брестского мира. М., 1936; И. Минц. Борьба за упрочение Советской власти. — Брестский мир. М., 1940 та ін.

² Я. Т. Темкин. Большевики в борьбе за демократический мир (1914—1918 гг.). М., 1957; М. Неелов. Борьба большевиков за мир (октябрь 1917—март 1918 гг.). Омск, 1958; С. М. Майоров. Борьба Советской России за выход из империалистической войны. М., 1959; А. О. Чубар'ян. Брестский мир. М., 1964; В. Д. Ознобишин. От Бреста до Юрьева. М., 1966; Г. Л. Никольников. Победа ленинской стратегии и тактики по вопросам войны, мира и революции. К., 1966; Выдающаяся победа ленинской стратегии и тактики (Брестский мир от заключения до разрыва). М., 1968 та ін.

³ Див. Названі роботи. О. О. Чубар'яна та Г. Л. Нікольникова.
⁴ Советская историческая наука от XX к XXII съезду КПСС (История СССР. Сборник статей.). М., 1962; Очерки по историографии советского общества. М., 1965; Очерки истории исторической науки в СССР, т. IV. М., 1966; Е. Н. Городецкий. Некоторые черты современной советской историографии Октябрьской революции. — «История СССР», 1967, № 5; Г. Д. Алексеева. Октябрьская революция и историческая наука в России (1917—1923 гг.). М., 1968 та ін.

Великий вплив на подальше вивчення Брестського миру мали публікація і перевидання документів і матеріалів, які висвітлюють перші роки існування Радянської держави.

У 1957 р. вийшов збірник «Переписка Секретариата ЦК РСДРП(б) с местными партийными организациями», що охоплює період з березня 1917 по лютий 1918 років¹.

Значний інтерес для дослідження Брестського миру має також перший том документів зовнішньої політики СРСР, які стосуються часу від 7 листопада 1917 р. до 31 грудня 1918 р.² Він дає повне уявлення про становлення зовнішньої політики Радянської держави, про її суть, основні етапи і найважливіші акти.

Цінними джерелами, що свідчать про мудрість ЦК партії, готовність піти на розумні компроміси з імперіалістами, щоб зібрати сили і врятувати революційні завоювання, є перевидання «Протоколов Центрального Комітета РСДРП(б)» та стенографічний звіт сьомого екстреного з'їзду РКП(б)³.

Останнім часом вийшов також ряд інших збірників документів і матеріалів, присвячених Великій Жовтневій соціалістичній революції⁴.

Значний науковий інтерес має мемуарна література⁵. Спогади державних діячів, дипломатів, старих більшовиків розкривають становище в період боротьби за Брестський мир. Таким чином, названі публікації і перевидання та інші джерела з історії Жовтня дають широкі можливості для всебічного висвітлення багатогранної діяльності Комуністичної партії в період Бреста.

Цінний матеріал про історію Жовтня і боротьбу за Брестський мир містять роботи загального характеру⁶.

За останні дванадцять років опубліковано кілька праць, де досліджуються різні сторони міжнародних відносин і зовніш-

¹ Переписка Секретариата ЦК РСДРП(б) с местными партийными организациями, ч. I—II. М., 1957.

² Документы внешней политики СССР, т. I, М., 1957.

³ Протоколы Центрального Комитета РСДРП(б). Август 1917—февраль 1918. М., 1958; Седьмой экстренный съезд РКП(б). Март 1918. Стенографический отчет. М., 1962.

⁴ Великая Октябрьская социалистическая революция (документы и материалы, т. I—10, М., 1957—1965; Из истории гражданской войны в СССР, т. I, М., 1960; Партия в период иностранной интервенции. М., 1962; Гражданская война на Украине, т. I, К., 1967 та ін.

⁵ М. Д. Бонч—Бруевич. Вся власть Советам. М., 1957; За власть Советов. Сборник воспоминаний бывших подпольщиков и партизан. К., 1957; П. Ходченко. Испытание зрелости. К., 1958; Этапы большого пути. Воспоминания о гражданской войне, М., 1962 та ін.

⁶ История гражданской войны в СССР, т. III, М., 1957; Победа Великой Октябрьской социалистической революции. М., 1957; Очерки истории Великой Октябрьской социалистической революции. М., 1959; История КПСС, т. III, кн. I, М., 1967 та ін.

ньої політики Радянської держави на початку її існування¹. В сучасній історіографічній науці значне місце посідають монографії, присвячені Брестському миру.

У 1957 р. вийшла книга Я. Т. Тьомкіна². І хоч вона має в основному науково-популярний характер, окремі питання теми, особливо тактика більшовиків в боротьбі за Брестський мир, викладені в ній досить докладно. Автор показує значення декрету про мир, ленінську програму миру в дії, її вплив на міжнародний пролетаріат, характеризує становище в партії під час підписання миру. Але, висвітлюючи боротьбу В. І. Леніна з «лівими комуністами» і Троцьким, автор не акцентує уваги на головній небезпеці на шляху до миру — позиції «лівих комуністів». Інколи в роботі даються посилання на фонди архівів, хоча згадувані документи вже опубліковані у різних збірниках.

У 1958 р. вийшла невелика робота М. М. Неєлова, де на основі документів показана боротьба Комуністичної партії, В. І. Леніна за вихід Росії з імперіалістичної війни і збереження мирного перепочинку³. Автор говорить про братання солдатів як могутній засіб боротьби за мир. Проте питання внутріпартійної боротьби не дістали широкого відображення. У книзі не знайшла повного висвітлення зовнішня політика Радянської держави в період Бреста.

Більш докладно ці питання розглядає С. М. Майоров⁴. Його робота (вперше в історичній літературі) цілком присвячена боротьбі Радянської держави за Брестський мир. Старанне вивчення документів, у тому числі й архівних, дозволило авторові відтворити загальну картину боротьби партії більшовиків на чолі з В. І. Леніним за вихід із імперіалістичної війни. Автор показує ставлення народних мас до декрету про мир, докладно висвітлює хід Брест-литовських переговорів. Значне місце у книзі відводиться діяльності Петроградської більшовицької організації, показу впливу більшовиків на солдатські маси, характеристиці ворожих планів імперіалістів США, Англії і Франції, спрямованих на зрив Брестського миру. Розглядаючи міжнародне значення виходу Радянської держави з імперіалістичної війни і говорячи про перемогу ленінської політики миру, С. М. Майоров наголошує на зародженні нових принципів міжнародних відносин.

¹ Советская Россия и капиталистический мир в 1917 — 1923 гг., М., 1957; История международных отношений и внешней политики СССР, т. I, 1917 — 1939 гг. М., 1961; М. Э. Айрапетян, Г. А. Деборин. Этапы внешней политики СССР. М., 1961; История дипломатии, т. III, М., 1965; История внешней политики СССР, т. I (1917 — 1945 гг.). М., 1966 та ін.

² Я. Т. Темкин. Большевики в борьбе за демократический мир (1914 — 1918 гг.). М., 1957.

³ М. М. Неелов. Борьба большевиков за мир (октябрь 1917 — март 1918 гг.) Омск, 1958.

⁴ С. М. Майоров. Борьба Советской России за выход из империалистической войны, М., 1959.

Отже, монографія являє собою дослідження основних проблем періоду Бреста. Але, на наш погляд, в ній ще недостатньо викриті дії імперіалістичних урядів, які перетворили свої посольства і дипломатичні місії в Росії у штаб-квартири шпіонажу і диверсій, питання внутріпартійної боротьби і боротьби на місцях також висвітлені недостатньо.

Про період становлення і формування Радянської зовнішньої політики, боротьбу більшовицької партії за вихід із імперіалістичної війни написана також робота О. О. Чубар'яна¹. Щоб всебічно розглянути внутріполітичні і міжнародні аспекти Брестського миру, автор посилається на ряд цінних, раніше не використаних джерел, а також матеріали судового процесу над членом французької воєнної місії в Росії Ж. Садулем, що відбувся у Франції 1924—1925 рр., які допомагають зрозуміти в деякій мірі антирадянську політику Франції. У роботі послідовно показано ставлення внутрішньої контрреволюції, правлячих кіл США і країн Антанти до декрету про мир, допомогу імперіалістичних держав контрреволюційним силам країни і економічні труднощі Радянської республіки в період Бреста. Велика увага приділяється внутріпартійній боротьбі, викриттю (лівих комуністів» і Троцького, які розгортали широку пропаганду за розрив Брестських переговорів.

Розділ монографії, присвячений боротьбі за мир на місцях, містить цікавий фактичний матеріал. На прикладі ряду губерній показано, як напередодні сьомого з'їзду РКП(б) більшість партійних організацій підтримала курс В. І. Леніна на негайне укладення Брестського миру.

Значний інтерес становить монографія Г. Л. Нікольникова². В ній використані твори В. І. Леніна, велика кількість документальних джерел, мемуарна література. Все це дало авторів змогу висвітлити велике коло питань. Г. Л. Нікольников показує всю складність міжнародних і внутрішніх обставин, коли не тільки рядові комуністи, а й деякі керівні працівники, наприклад Ф. Е. Дзержинський, С. В. Косіор, В. В. Куйбишев та інші не змогли відразу зрозуміти необхідність підписання Брестського миру.

У цій роботі ґрунтовніше, ніж у попередніх, висвітлена внутріпартійна боротьба не тільки в центрі, а й на місцях. Автор показує становище на Україні, де боротьба за мир проходила в дуже складних обставинах, розкриває зрадницьку політику буржуазно-націоналістичної Центральної ради, її злочинні зв'язки.

Останнім часом вийшло кілька робіт, в яких аналізується зовнішньополітична діяльність Радянської республіки аж до

¹ А. О. Чубар'ян. Брестский мир. М., 1964.

² Г. Л. Никольников. Победа ленинской стратегии и тактики по вопросу войны, мира и революции. К., 1966.

анулювання Брестського миру. Цій проблемі присвячена книга А. А. Ахтамзяна, що з'явилася в 1963 році¹. В ній на великому архівному матеріалі по-новому розкриваються деякі сторони дипломатичних відносин Радянської республіки з Німеччиною після укладення Брестського миру. Монографія відбиває розвиток революційного руху в Німеччині і його вплив на зовнішньополітичний курс правлячих кіл. Автор звертає увагу на ставлення СДПН до обговорення Брестського договору, яка утрималась при голосуванні і цим самим, як відзначив автор, «санкціонувала анексіоністський мир». Розрив німецьким урядом дипломатичних відносин з Радянською Росією восени 1918 р. А. А. Ахтамзян характеризує як підсумок антирадянської політики німецького імперіалізму.

У монографії Д. В. Ознобішина² зібрані і досліджені матеріали загального опитування про ратифікацію Брестського миру, що дало змогу вивчити останнє питання докладніше. Значне місце в книзі відведено боротьбі В. І. Леніна з «лівими комуністами» і троцькістами, відображена внутріпартійна боротьба на місцях. Автор вводить багато нових матеріалів, які свідчать про підтримку ленінської лінії в боротьбі за мир на місцях.

Проте деякі питання висвітлені недостатньо. Так, говорячи про становище Німеччини в період Бреста, автор міг би показати її економічні труднощі, становище армії і нарешті назрівання гострої революційної кризи, яка привела до революції в листопаді 1918 р. У монографії є деякі неточності, зокрема на стор. 58 говориться, що 15 грудня 1918 р. (старого стилю) В. І. Ленін прийняв голову німецької делегації Мірбаха, а Мірбах був убитий ще 6 липня 1918 року.

Грунтовне і всебічне висвітлення ленінської стратегії і тактики періоду боротьби за Брестський мир і перепочинку подано у монографії Г. Л. Нікольникова³. На відміну від його попередньої роботи ця праця охоплює період з часу підписання Брестського миру до його розриву. На великому документальному і архівному матеріалі, частина якого наводиться вперше, автор глибоко висвітлює послідовну боротьбу більшовицької партії і В. І. Леніна за зміцнення мирного перепочинку, розкриває роль Брестського договору у зміцненні Радянської республіки. Показано значення уроків ленінської стратегії і тактики в період Бреста для наступної діяльності Комуністичної партії і Радянського уряду.

¹ А. А. Ахтамзян. От Бреста до Кия. Провал антисоветской политики германского империализма в 1918 г. М., 1963.

² Д. В. Ознобишин. От Бреста до Юрьева. Из истории внешней политики Советской власти 1917 — 1920 гг. М., 1966.

³ Г. Л. Никольников. Выдающаяся победа ленинской стратегии и тактики (Брестский мир: от заключения до разрыва). М., 1968.

Значне місце в книзі займає висвітлення міжнародного становища, що склалось під час Брестських переговорів.

Проблема Брестського миру відбилась і в багатьох статтях, опублікованих у різних журналах і збірниках¹.

А. Фомичов у своїй статті розглядає боротьбу більшовицької партії за мир поетапно. Автор публікує цікаві матеріали, розкриває антирадянську політику США, Франції і Англії в період Брестських переговорів. У статті дається характеристика внутрішнього становища Четверного союзу, особливо таких його членів, як Німеччина і Австро-Угорщина, де під впливом Жовтневої революції починає розвиватись революційний рух. Проте, висвітлюючи боротьбу В. І. Леніна проти «лівих комуністів» і троцькістів, які штовхали країну на революційну війну, автор глибоко не показує ставлення місцевих партійних організацій до укладення Брестського миру. Твердження автора про те, що VII з'їзд партії ратифікував мирний договір (стор. 73) невірне, бо цей договір був ратифікований 15 березня 1918 року на IV Надзвичайному Всеросійському з'їзді Рад.

Гострій внутріпартійній боротьбі у питанні про мир як у центрі, так і на місцях присвячено ряд статей останніх років². Особливо інтересні роботи Р. І. Маркової, Б. Ф. Багаєва, З. Н. Берліної та Н. Т. Горбунової.

У статті Р. І. Маркової на великому документальному та архівному матеріалі розкривається діяльність і боротьба В. І. Леніна з різними течіями у партії за укладення Брестського миру. На конкретних прикладах автор послідовно висвітлює провокаційну позицію «лівих комуністів» та їх ставлення до найважливіших політичних проблем. Автор показує, як в запеклій внутріпартійній боротьбі поступово починає перемагати ленінська лінія навіть у тих партійних організаціях, які знаходилися під

¹ А. Фомичев. Борьба Коммунистической партии за демократический мир и выход из империалистической войны в первые месяцы пролетарской диктатуры (ноябрь 1917 — март 1918 гг.) — Ученые записки Псковского государственного пединститута им. С. М. Кирова, вып. VI, 1958; И. И. Минц. Начало борьбы Советской власти за всеобщий мир (1917 — 1918 гг.) — Ученые записки Московского городского пединститута, т. 59. Кафедра истории СССР, вып. IV, 1958; А. С. Дремов. В. И. Ленин во главе борьбы Коммунистической партии и Советского правительства за мир (октябрь 1917 — март 1918 гг.) — Труды Первого Московского мединститута, т. 12, 1961; Ф. И. Опалихин. Ленинская тактика в борьбе за Брестский мир. — Известия Ленинградского электротехнического института, вып. 54, 1963 та ін.

² А. В. Андреев. Борьба В. И. Ленина против «левых коммунистов» по вопросу о мире на VII съезде РКП(б). — Ученые записки Московского библиотечного института, вып. III, 1958; Р. И. Маркова. Борьба В. И. Ленина с троцкистами и «левыми коммунистами» в период Бреста. — «Вопросы истории КПСС», 1959, № 5; Б. Ф. Багаев. Борьба с «левыми коммунистами» в местных партийных организациях накануне VII съезда партии. — «Исторические науки», 1961, № 1; З. Н. Берлина. Н. Т. Горбунова. Брестский мир и местные партийные организации — «Вопросы истории КПСС», 1963, № 9 та ін.

впливом «лівих комуністів». У статті яскраво подані основні моменти боротьби за Брестський мир аж до його ратифікації.

У статті Б. Ф. Багаєва¹ робиться спроба простежити історію боротьби з антипартийними елементами в основних ройонах країни напередодні VII з'їзду партії. Докладно зупиняючись на становищі в Московській і Петроградській партійних організаціях, автор показує, як «ліві комуністи» намагались перетворити ці організації у свій фракційний центр, розколоти партію. Йдеться тут і про становище в Смоленській, Мінській, Уральській і деяких інших партійних організаціях. На конкретних прикладах автор показує, що непохитна логіка і сила переконань В. І. Леніна примусила багатьох делегатів VII з'їзду партії змінити свою попередню думку і проголосувати за мир.

Б. Ф. Багаєв дійшов правильного висновку, що хоч повністю покінчити з хворобою «революційної фрази» за цей короткий передз'їздівський час не вдалося, партія прийшла до VII з'їзду згуртованою навколо Центрального Комітету.

Ставлення місцевих партійних організацій до Брестського миру напередодні VII з'їзду і після нього відображено в статті З. Н. Берліної та Н. Т. Горбунової². Автори використали матеріали 159 партійних організацій. У статті робиться висновок, що VII з'їздом партії завершується період гострої боротьби В. І. Леніна і всієї партії за мир, тому що переважна більшість партійних організацій і комуністів виступили за ленінську політику миру.

Протягом 50-60 років опубліковано багато статей, присвячених зовнішній політиці Радянської держави на першому етапі її існування³. У статтях висвітлюються становлення радянської дипломатії, ставлення правлячих кіл і імперіалістичних держав до декрету про мир, вплив заходів Радянського уряду на міжнародний пролетаріат.

Незважаючи на те, що в радянській історіографії вже давно склалася в основному вірна наукова концепція Брестського миру, все ж у висвітленні окремих подій періоду Бреста спостерігаються певні неточності. Про деякі з них йдеться у статті

¹ Б. Ф. Багаєв. Борьба с «левыми коммунистами» в местных партийных организациях накануне VII съезда партии. — «Исторические науки», 1961, № 1.

² З. Н. Берлина, Н. Т. Горбунова. Брестский мир и местные партийные организации. — «Вопросы истории КПСС», 1963, № 9.

³ В. А. Кузнецов. К вопросу о внешней политике Советской республики в 1917—1918 гг. Сборник научных трудов Ивановского государственного медицинского института, вып. 14, 1957; А. В. Березкин. Брестский мир и позиция США. — «Вопросы истории», 1965, № 7; А. А. Ахтамзян. Основные этапы Советской внешней политики (1917—1967 гг.) «Вопросы истории», 1967, № 10; А. О. Чубарьян. В. И. Ленин и некоторые вопросы внешней политики. — «Новая и новейшая история», 1967, № 5 та ін.

А. А. Ахтамзян¹. Автор справедливо зазначає, що про пред'явлення Німеччиною ультиматуму Радянській делегації у історичній науці до цього часу не має єдиної точки зору.

В одних роботах говориться, що ультиматум був пред'явлений 9 лютого, у других — 10 лютого 1918 року. Це положення автор пояснює тим, що більшість дослідників не розрізняють ультиматум по суті і ультиматум по формі. А між тим В. І. Ленін вказував на таку відмінність. Ще в січні він писав, що Німеччина «по суті справи уже поставила Росії ультиматум (з дня на день слід ждати, необхідно ждати і його формального пред'явлення)»². На основі уважного вивчення документів автор доводить, що розрив переговорів відбувся за ініціативою Троцького до пред'явлення німцями формального ультиматуму. На наш погляд, висновки автора глибоко обгрунтовані і дають вірну оцінку з цього питання.

Отже, аналізуючи сучасний стан вивчення проблеми Брестського миру в історичній науці, можна зробити висновок, що ця проблема дістала багатостороннє висвітлення.

Одним з важливих досягнень сучасної історіографії Брестського миру є подальше поглиблене вивчення дипломатичних питань, що відбивають хід мирних переговорів і боротьбу навколо Брестського миру на міжнародній арені.

Питання ж внутріпартійної боротьби на місцях напередодні VII з'їзду партії, боротьби В. І. Леніна за Брестський мир, дипломатичної діяльності Радянського уряду, метою якої було збереження перепочинку, підтримка Радянської держави з боку міжнародного пролетаріату в період Бреста та інші досліджені поверхово.

Звідси висновок — проблема Бреста залишається складною і окремі питання її ще потребують належного висвітлення.

Вивчення питань історії Брестського миру має актуальне значення і на сучасному етапі. Багатогранний досвід ленінської політики цього періоду використовується Комуністичною партією і Радянським урядом у боротьбі за мирне співіснування держав з різним соціальним устроєм, за зміцнення справи миру.

БОРОТЬБА З ВНУТРІШНЬОЮ ЗБРОЙНОЮ КОНТРЕВОЛЮЦІЄЮ НА УКРАЇНІ В 1921—1923 РОКАХ У РАДЯНСЬКІЙ ІСТОРІОГРАФІЇ 20-х РОКІВ

О. О. Кучер

Ліквідація внутрішньої збройної контрреволюції на Україні, основну масу якої становив куркульський бандитизм, була од-

¹А. А. Ахтамзян. О Брест-Литовских переговорах 1918 г. — «Вопросы истории», 1966, № 11.

²В. І. Ленін. Твори, т. 26, стор. 397.

нією з важливих державних проблем, і розв'язувати її доводилось у складних і тяжких умовах перших років переходу до мирного будівництва.

Цілоком природно, що ця проблема привернула увагу широкого кола авторів: вона розкривається у багатьох статтях, брошурах, нарисах, монографіях, написаних у 20-ті роки. Наукова цінність цих праць досить значна. Тому при дослідженні історії соціалістичного будівництва в перші роки після громадянської війни, особливо історії класової боротьби в роки непу, конче потрібно детально ознайомитись з ними.

Дана стаття є спробою показати внесок радянської історіографії 20-х років у вивчення історії боротьби з силами внутрішньої збройної контрреволюції—з моменту закінчення громадянської війни до їх остаточної ліквідації.

Значна частина літератури на цю тему була написана протягом 1921—1923 років, тобто в період безпосередньої боротьби з збройною контрреволюцією. Автори прагнули розкрити класову суть куркульського бандитизму, узагальнити досвід боротьби з збройною контрреволюцією, а також інформувати широкі маси трудящих про хід цієї боротьби. Вони, як правило, були відповідальними партійними і радянськими працівниками, представниками вищого командування, керівниками ВУЧК—ОДПУ.

Так, глибокий аналіз боротьби з куркульським бандитизмом міститься в численних виступах і статтях Д. З. Мануїльського, Г. І. Петровського і М. В. Фрунзе.

Серед літератури 1921—1923 років важливе місце посідають праці секретарів ЦК КП(б)У Д. З. Лебедя і Я. А. Яковлева про боротьбу з анархо-махновщиною¹. Особливо багато цінних брошур і статей було написано видатним військовим діячем Р. П. Ейдеманом — беззмінним помічником Командуючого всіма збройними силами України і Криму в ті роки М. В. Фрунзе. Поряд з розкриттям класової суті куркульського бандитизму в його працях дається важливий фактичний матеріал про боротьбу з махновськими і петлюрівськими бандами².

Серед авторів цікавих праць, в яких порушувалися питання про соціально-економічні корені куркульського бандитизму на Україні і методи боротьби з ним, слід відзначити О. Р. Орлин-

¹ Д. Лебедь. Итоги и уроки трех лет анархо-махновщины. Харьков, 1921; Я. Яковлев. Русский анархизм в великой русской революции. Харьков, 1921.

² Р. Эйдеман. Очаги атаманщины и бандитизма. Харьков, 1921, (Перше видання мало назву «Ударные уезды и районы». Його ж. Борьба с кулацким повстанчеством и бандитизмом. — «Путь политработника», 1921, № 12; Його ж. К вопросу о борьбе с бандитизмом. — «Армия и революция», 1922, № 2; Його ж. Повстанчество и его роль в современной войне. — «Армия и революция», 1922, № 3—4.

ського, колишнього заступника начальника Політичного управління збройних сил України і Криму¹.

Значний інтерес викликають статті авторів, що в свій час займали відповідальні командні, політичні і штабні посади у Червоній Армії. Більшість з них — Н. Єфімов, Є. Лихаревський, Н. Макушенко, П. Павлов, М. Рибаків, П. Сергеев — описують окремі операції проти збройних сил Махна, здійснюваних Червоною Армією з кінця 1920 р. по серпень 1921 р.² Інші — М. Гальперін, Я. Огій, Н. Попов, Ф. Рогальов, С. Савицький порушують загальні питання боротьби з куркульським бандитизмом на Україні, ліквідації петлюрівських банд на Правобережжі та в інших районах республіки³.

Про боротьбу з буржуазно-націоналістичною ідеологією українського куркульського бандитизму написав кілька статей відомий публіцист І. Ю. Кулик⁴. Заслугує на увагу також брошура відомого радянського журналіста М. Є. Кольцова про петлюрівщину, створена в манері гострого політичного памфлета⁵.

Боротьба чекістів з підпільними контрреволюційними організаціями, що керували куркульськими бандами, висвітлена в роботах відповідальних керівників ВУЧК — ОДПУ С. Дукельського та А. Малицького⁶.

¹ А. Орлинский. Бандитизм и борьба с ним. — «Армия и революция», 1921, № 2—3; Його ж. Борьба с бандитизмом и восстановление сельсекций. — «Путь политработника», 1921, № 5; Його ж. Начало конца. — «Путь политработника», 1921, № 8.

² Н. А. Ефимов. Действия против Махно с января 1920 г. по январь 1921 г. — «Сборник трудов ВНО при Военной академии», 1921, кн. 1, Е. Лихаревский. Андреевский конфуз. — «Армия и революция», 1921, № 4—5; Н. Макушенко. Операция против банды Махно с 9 по 16 июня 1921 г. — «Армия и революция», 1922, № 3—4; П. А. Павлов. Выводы из опыта борьбы с Махно сводной дивизии курсантов в ноябре и декабре 1920 г. и январе 1921 г. — «Армия и революция», 1921, № 2—3; Його ж. Особенности тактики Махно. — «Военное знание», 1921, № 8; П. Сергеев. Операция против Махно с 26 июня по 6 июля 1921 г. — «Армия и революция», 1921, № 1; М. Рыбаков. Махновские операции в 1920 г. «Красная Армия», 1922, № 12 і інші.

³ М. Гальперин. Роль политпросветов в борьбе с бандитизмом. — «Путь к коммунизму», 1921, № 1; Я. Огий. О борьбе с бандитизмом на Полтавщине. — Пять лет Красной Армии. Полтава, 1923; Н. Н. Попов. История бандитизма в Харьковской губернии. — «Партийный работник», 1922, № 3—4; Ф. Рогальев. Воспоминания о боевой жизни. — Пять лет Красной Армии. Полтава, 1923; К. Шеф. Петлюровская авантюра в октябре—ноябре 1921 г. — «Армия и революция», 1922, № 8—9.

⁴ И. Кулик. Источники бандитской идеологии (об украинской интеллигенции). — «Коммунист», журнал ЦК КП(б)У, 1921, № 7; Його ж. Борьба с шовинистическим бандитизмом. — «Путь политработника», 1921, № 8.

⁵ М. Кольцов. Петлюровщина. Пгр, 1921.

⁶ С. С. Дукельский. Итоги деятельности украинской контрреволюции. Под ред. Д. З. Мануильского. Харьков, 1921; Його ж. ЧК — ГПУ, ч. 1, Харьков, 1923; А. Малицкий. Чека и ГПУ. Харьков, 1923.

Після остаточної ліквідації всіх сил збройної внутрішньої контрреволюції інтерес до цієї проблеми не зменшився. По-перше, необхідно було всебічно показати вузькість соціально-політичної бази куркульського бандитизму, його антирадянську і антинародну суть і таким чином дати аналіз причин, що привели його до політичної ізоляції і неминучого краху. По-друге, треба було серйозно вивчити бойовий досвід боротьби з бандами, який міг мати і практичне застосування у випадку збройного нападу на нашу країну інтервентів. Цю думку вперше висловив М. Фрунзе ще в 1921 р. у відомій статті «Єдина доктрина і Червона Армія». У ній М. В. Фрунзе підкреслював, що «одним з завдань нашого Генерального штабу повинна стати розробка ідеї «малої війни» в її застосуванні до наших майбутніх воєн з противником, який технічно нас перевищує»¹. Цей же воєнно-історичний аспект даної проблеми приваблював багатьох авторів — учасників боїв з петлюрівськими і махновськими бандами. На підставі документів і особистих спогадів вони робили спроби якнайповніше відтворити яскраві операції і епізоди цієї боротьби².

Увагу багатьох авторів привернула боротьба окремої частини і підрозділів Червоної Армії з місцевими куркульськими бандами в Київській, Волинській, Подільській, Полтавській, Кременчуцькій, Чернігівській і інших губерніях республіки³.

Боротьба з куркульським бандитизмом на Україні частково відображена у короткому нарисі історії Червоної Армії Б. Талля і невеликій популярній брошурі А. Буйського⁴.

Аналіз причин і особливостей куркульського бандитизму дається у нарисі історії КП(б)У М. М. Попова⁵.

У другій половині 20-х років, крім статей, нарисів, брошур з'являються і монографічні дослідження з історії боротьби Радянської влади проти махновщини і петлюрівщини.

¹ «Армия и революция», 1921, № 1, стор. 27.

² Есаулов. Налет Махно на Бердянск. — «Летопись революции», 1924, № 3; Э. Эсбах. Последние дни махновщины на Украине. — «Война и революция», 1926, № 12; Р. Эйдеман. Пятая годовщина одного урока. — «Война и революция», 1926, № 12; П. Сергеев. Полтавская операция против Махно. — «Война и революция», 1927, № 9.

³ В. Биструков. Галаховщина. — «Летопись революции», 1929, № 5—6; И. Деревенский. Бандиты. — «Былое», 1924, № 24; И. Дубинский. О нашем безмолвии и нашей романтике. — «Армия и революция», 1924, № 5—6; 25-та Чапаєвська. Полтава, 1928; 9 лет 24-й Железной дивизии. Житомир, 1927; История Краснопутиловского Червоного казачества кавалерийского полка. 1920—1930. Шепетовка, 1930; Сьомий Чернігівський Червоного козацтва кавалерійський полк. Чернігів, 1930 та інші.

⁴ Б. Талль. Історія Червоної Армії. Короткий загальноприступний нарис. Харків, 1930; А. Буйський. Красная Армия на внутреннем фронте. М.—Л., 1927.

⁵ Н. Н. Попов. Очерки истории Коммунистической партии (большеви-ков) Украины. Изд. 4-е, Харьков, 1931.

Досить ґрунтовним дослідженням є книга М. Кубаніна «Махновщина», що вийшла в 1927 р.¹ Її автор — один з перших істориків-професіоналів з числа активних учасників громадянської війни. Незважаючи на ряд помилкових положень, вона до цього часу не втратила свого наукового значення, як і книга В. Руднева, що вийшла роком пізніше².

Політична програма анархо-махновщини була викрита у книгах М. Равич-Черкаського і Б. Горєва, в брошурі В. Залєжського і у великій статті Д. Ерде³.

В 1927 р. вийшла з друку монографія Б. Козельського, де досліджується боротьба з петлюрівським бандитизмом⁴.

На яких же питаннях зосередили свою увагу автори основних праць з даної проблеми?

Передусім вони показують класову природу і соціально-економічні корені куркульського бандитизму. Більшість авторів визначають бандитизм як антирадянський рух, організований і очолюваний куркульством. Так характеризують його суть Я. Яковлев, Р. Ейдєман, В. Руднев, Д. Ерде, В. Козельський⁵. Автори багатьох праць підкреслюють, що деяка різниця в політичному забарвленні куркульських банд аж ніяк не впливає на їх класову суть. Анархо-махновці з їх гаслом «Безвладні Ради» і петлюрівці, які проголошували «незалежну національну республіку», мали спільні цілі й завдання в боротьбі проти Радянської влади⁶. М. В. Фрунзе писав, що і петлюрівці, і махновці з звірячою жорстокістю виступали проти утвердження влади трудящих⁷.

У літературі 20-х років неодноразово підкреслювались політичні і економічні причини куркульського бандитизму, спрямованого проти диктатури пролетаріату.

¹ М. Кубанін. Махновщина, Л., 1927.

² В. Руднев. Махновщина. Харьков, 1928.

³ М. Равич-Черкаський. Анархисти. Харьков, 1930; Б. Горєв. Анархизм в России. М., 1930; В. Залєжский. Анархисти в России. М., 1930; Д. Ерде. Політична програма анархо-махновщини. — «Літопис революції», 1930, № 1—2.

⁴ Б. Козельський. Шлях зрадництва й авантюр. Харків, 1930.

⁵ Я. Яковлев. Вказана праця, стор. 16, 37, 41; Р. Ейдєман. Квоп-росу о борьбе с бандитизмом. — «Армия и революция», 1922, № 2, стор. 63; А. Орлинский. Бандитизм и борьба с ним. — «Армия и революция», 1921, № 2—3, стор. 61; В. Руднев. Махновщина, Харьков, 1928, стор. 4; Б. Козельський. Вказ. праця, Харків, 1927, стор. 83; Д. Ерде. Програма анархо-махновщини. — «Літопис революції», 1930, № 2, стор. 48—49.

⁶ Р. Ейдєман. Борьба с кулацким повстанчеством и бандитизмом. Харьков, 1921, стор. 50; А. Буйский. Вказ. праця, стор. 66. А. Орлинский. Вказ. стаття. — «Армия и революция», 1921, № 2—3, стор. 5; С. Савицкий. Украинский бандитизм. — «Красная армия», 1921, № 9, стор. 52.

⁷ М. В. Фрунзе. Красная Армия и задачи военного строительства на Украине. — «Коммунист», 1921, № 6, стор. 65.

Куркульські антирадянські повстання, як зазначав Р. П. Ейдеман, організовували різноманітні політичні групи внутрішньої і зовнішньої контрреволюції. Вони утворювали збройні банди для дезорганізації нормального життя країни шляхом руйнування зв'язку, транспорту, торгівлі і т. ін.¹ Численні куркульські банди систематично одержували значну допомогу від мілітаристських кіл Румунії і Польщі, про що говориться в працях А. Буйського, В. Козельського та С. Савицького². У літературі правильно вказується, що соціальний склад банд був неоднорідним. Керівна роль тут належала куркульським елементам — сільським багатіям, колишнім білогвардійським і петлюрівським офіцерам, царським чиновникам. До банд охоче приставали декласовані елементи — «своєрідні ландскнехти» громадянської війни³, а також дезертири, що значною мірою поповнювали склад банд⁴. Куркульству вдалося перетягнути на свій бік і деяку частину трудящого селянства — бідняків і середняків. Куркулі скористалися з вагань частини селянства, викликаних політикою воєнного комунізму⁵. Намагаючись приховати антирадянський характер банд, вони «виставляли гасла, майже завжди близькі до змісту Радянського ладу»⁶.

Деякі автори називають і інші причини, що штовхали до куркульських банд навіть тих селян, чиї інтереси були протилежні куркульським. Так, О. Орлинський вказує на слабкість та неналагодженість радянського апарату, зловживання агентів Радянської влади особливо під час проведення земельної і продовольчої політики, помилки в національному питанні окремих представників Радвлади і, кінцею кінцем, недосконалість методів боротьби з бандитизмом⁷. На подібні недоліки вказує Г. І. Петровський і М. В. Фрунзе⁸.

Однак у питанні про класову природу бандитизму деякі автори припускали серйозних помилок. Так, М. Кубанін, правильно визначивши соціально-економічні передумови махнов-

¹ Р. Эйдеман. Борьба с кулацким повстанчеством и бандитизмом. Харьков, 1921, стор. 10.

² А. Буйский. Вказ. праця, стор. 37—39; В. Козельский. Вказ. праця, стор. 87—91; С. Савицкий. Вказ. праця, — «Красная Армия», 1921, № 9, стор. 54.

³ Р. Эйдеман. К вопросу о борьбе с бандитизмом. — «Армия и революция», 1922, № 2, стор. 63; С. Савицкий. Вказ. стаття. — «Красная Армия», 1921, № 9, стор. 52; М. Кубанин. Махновщина. Л., 1927, стор. 227.

⁴ А. Буйский. Вказ. праця, стор. 50; В. Козельский. Вказ. праця, стор. 80—81.

⁵ Р. Эйдеман. Пятая годовщина одного урока. — «Война и революция», 1926, № 12, стор. 32—33.

⁶ Д. Лебедь. Вказ. праця, стор. 6.

⁷ А. Орлинский. Вказ. праця. — «Армия и революция», 1921, № 2—3, стор. 6—7.

⁸ М. В. Фрунзе. Вказ. стаття. — «Коммунист», 1921, № 6, стор. 66; «Вісті», орган губревкому Поділля та губкому КП(б)У, 11 травня 1921. р.

щини, кваліфікує її як куркульський рух тільки з моменту впровадження непу. Його твердження про еволюцію махновщини від захисту інтересів бідняка і середняка у 1918 році до союзу з куркульством («підпавши під його вплив») на початку 1921 р. суперечать фактам¹. Такої ж помилки припускався С. Савицький, говорячи, що тільки з 1921 р. бандитизм зробився «цілком куркульським»². Позиція М. Кубаніна щодо цього питання зазнала справедливої критики невдовзі після виходу його книги, бо куркульська суть махновщини на всіх її етапах зоставалася незмінною³.

Для повного викорінювання бандитизму заходів лише воєнного характеру було недосить. Ще на початку 1921 р. М. В. Фрунзе писав, що одна тільки збройна боротьба без знищення відповідної соціально-політичної бази бандитизму не могла бути успішною⁴. Цю думку неодноразово підкреслювали та повторювали і інші автори. Так, О. Орлинський писав, що «знищення бандитизму ще не можна вважати серйозним досягненням, і очищення району, який займає військо, від банд ще не знаменує ствердження в ньому міцної Радянської влади»⁵. Успіх Радянської влади у боротьбі з куркульським бандитизмом міг бути забезпечений, як зазначав Р. П. Ейдеман, всією «системою боротьби»⁶. Тому в працях багатьох авторів не випадково підкреслювалося значення заходів партії і уряду щодо зміцнення місцевих органів Радянської влади і КНС, проведення аграрної реформи, агітаційно-пропагандистської роботи серед трудящих, а також втілення ленінської національної політики⁷.

¹ М. Кубанін. Вказ. праця, стор. 31, 74, 80, 129, 224, 225.

² С. Савицький. Вказ. праця. — «Красная Армия», 1921, № 9, стор. 53.

³ Д. Ерде. Вказ. праця. — «Літопис революції», 1930, № 2, стор. 47—49.

⁴ М. В. Фрунзе. Вказ. праця. — «Коммунист», 1921, № 6, стор. 66.

⁵ А. Орлинський. Вказ. стаття. — «Армия и революция», 1921, № 2—3, стор. 13.

⁶ Р. Эйдеман. Борьба с кулацким повстанчеством и бандитизмом. Харьков, 1921, стор. 58.

⁷ М. В. Фрунзе. Речь на втором съезде КНС. — «Бюллетень II съезда КНС», № 5. Харьков, 1922, стор. 78—79; Р. Эйдеман. Борьба с кулацким повстанчеством и бандитизмом. Харьков, 1921, стор. 59—60; Його ж. Очаги атаманины и бандитизма, Харьков, 1921, стор. 20—23; Його ж. Пятая годовщина одного урока. — «Воина и революция», 1926, № 12, стор. 36—37; А. Буйский. Вказ. праця, стор. 67; М. Кубанін. Вказ. праця, стор. 134—144; А. Орлинський. Вказ. стаття. — «Армия и революция», 1921, № 2—3, стор. 13—14; С. Савицький. Вказ. стаття. — «Красная Армия», 1921, № 9, стор. 55; И. Кулик. Источник бандитской идеологии. — «Коммунист», 1921, № 7, стор. 50—51; Його ж. Борьба с шовинистическим бандитизмом. — «Путь политработника», 1921, № 8, стор. 36—38; М. Гальперин. Роль политпросветов в борьбе с бандитизмом. — «Путь к коммунизму», 1921, № 1; Э. Эсбах. Последние дни махновщины на Украине. — «Воина и революция», 1926, № 12, стор. 49—50.

Деякі автори пишуть, що сприятливі умови для повної ліквідації бандитизму склалися з запровадженням непу¹.

Досить докладно в літературі 20-х років показана тактика куркульських банд, застосовувана ними в боротьбі як проти збройних сил, так і проти місцевих органів Радянської влади. Особливості цієї тактики відмічають у згаданих працях М. Кубанін, В. Руднев, Я. Яковлев, О. Орлинський, А. Буйський, В. Козельський, правда, говорять про них не так докладно, як це зробив Р. П. Ейдеман в деяких своїх працях.

Раціональна структура бандитських загонів, наявність в багатьох місцях таємних складів зброї, густа сітка агентурної розвідки, швидкість пересування, вміння маскуватись, маневреність, раптовість нападу — такі найбільш характерні риси тактики махновських і петлюрівських банд².

У ряді праць цілком слушно зауважується, що недооцінка сильних сторін тактики куркульських банд робила на перших порах боротьбу з ними мало ефектною. Частини і підрозділи Червоної Армії, що діставали завдання ліквідувати ті чи інші банди, часом не досягали цілі, а іноді й зазнавали великих втрат³.

Тільки добре вивчивши тактику ворога в умовах «малої війни», збройні сили республіки змогли протиставити їм свої тактичні прийоми, внаслідок чого боротьба з бандитизмом стала більш дійовою⁴.

Нарешті література 20-х років містить багато фактичного матеріалу, що дає змогу історикам відтворити багато особливостей боротьби трудящих України з куркульськими бандами і підпільними антирадянськими організаціями. Праці, в яких описуються бойові дії, можна по праву розглядати як істо-

¹ Н. Попов. Очерк истории Коммунистической партии (большевиков) Украины. Харьков, 1931, стор. 298—299; Р. Эйдеман. К вопросу о борьбе с бандитизмом. — «Армия и революция», 1922, № 2, стор. 62; В. Козельский. Вказ. праця, стор. 133—134.

² Р. Эйдеман. Борьба с кулацким повстанчеством и бандитизмом. Харьков, 1921, стор. 19—22; Його ж. К вопросу о борьбе с бандитизмом. — «Армия и революция», 1921, № 2, стор. 64—66.

³ Р. Эйдеман. Повстанчество и его роль в современной войне. — «Армия и революция», 1922, № 3—4, стор. 100, 102; Його ж. Очаги атаманщины и бандитизма. Харьков, 1921, стор. 8; Його ж. Пятая годовщина одного урока. — «Война и революция», 1926, № 12, стор. 36; Е. Лихаревский. Вказ. стаття. — «Армия и революция», 1921, № 4—5, стор. 118—120; П. Павлов. Вказ. стаття. — «Армия и революция», 1921, № 2—3, стор. 118; Э. Эсбах. Вказ. стаття. — «Война и революция», 1926, № 12, стор. 41—42 та інші.

⁴ Р. Эйдеман. К вопросу о борьбе с бандитизмом. — «Армия и революция», 1922, № 2, стор. 64, 67; Його ж. Повстанчество и его роль в современной войне. — «Армия и революция», 1922, № 3—4, стор. 102—103; П. Сергеев. Полтавская операция против Махно. — «Война и революция», 1927, № 9, стор. 133—134; Э. Эсбах. Вказ. стаття. — «Война и революция», 1926, № 12, стор. 49; А. Орлинский. Вказ. стаття. — «Армия и революция», 1921, № 2—3, стор. 15—16 та інші.

ричне джерело, бо їх автори брали безпосередню активну участь в описуваних операціях. Більша частина таких робіт присвячена боротьбі з махновщиною. Досить докладно описані бойові дії Червоної Армії проти так званої Повстанської армії Махна, починаючи з кінця листопада 1920 року до січня 1921 року в згаданих статтях П. Павлова, Є. Лихаревського і Н. Єфімова. Дії летючого корпусу Нестеровича, який довгий час переслідував невідступно махновські банди, описані в статтях М. Рибаківа¹, Н. Макушенка, П. Сергєєва та Е. Есбаха, котрі детально простежили в своїх працях хід воєнних операцій влітку 1921 року, внаслідок яких махновщина була остаточно розгромлена.

Великий фактичний матеріал про ліквідацію банд Тютюника, Палія і Пшенника, що вдерлися на Україну восени 1921 р. містить ґрунтовна стаття К. Шефа². Його доповнюють дані статті І. Дубинського, котрий брав участь у боях з бандою Палія як командир одного з полків³. В пригоді дослідникам можуть бути стаття М. М. Попова про боротьбу з бандитизмом на Харківщині і нарис В. Биструкова про ліквідацію банди Галахо — найкрупнішої на Чернігівщині⁴.

Короткий огляд літератури 20-х років дозволяє зробити такі висновки.

Автори зосередили увагу на основних питаннях проблеми. Насамперед вони виявили соціальну природу і класову суть куркульського бандитизму і розглянули соціальний склад збройних формувань внутрішньої контрреволюції. Разом з тим вони відмітили основні заходи партії та уряду по ліквідації куркульського бандитизму. І нарешті добре вивчили воєннотактичну сторону питання.

Сама постановка цих питань, а також їх серйозне вивчення — це значний вклад, що його зробили в 20-х роках перші дослідники проблеми історії боротьби з силами внутрішньої контрреволюції. Однак багато важливих питань цієї проблеми не знайшли повного висвітлення в літературі 20-х років. Досить згадати про роль партійних організацій, Рад, комсомолу. Ці питання були тільки порушені. Так само було і з висвітленням всенародної боротьби з силами внутрішньої контрреволюції, в якій виключну роль відігравали комнезами, частини особливого призначення (ЧОП), робітничо-селянської міліції і інші.

¹ М. Рибаків. Действия летучего корпуса тов. Нестеровича. — «Сборник трудов ВНО при Военной академии», 1923, № 4.

² К. Шеф. Петлюровская авантюра в октябре — ноябре 1921 г. «Армия и революция», 1922, № 8—9.

³ И. Дубинский. О нашем безмолвии и нашей романтике. — «Армия и революция», 1924, № 5—6.

⁴ Н. Попов. История бандитизма в Харьковской губернии. — «Партийный работник», 1922, № 3—4; В. Биструков. Галаховщина. — «Летопись революции», 1929, № 5—6.

Таким чином, дослідники 20-х років зробили перший крок у науковому вивченні даної проблеми та вказали на ряд завдань своїм наступникам.

БОРТЬБА РОБІТНИЧОГО КЛАСУ УРСР ЗА ЗДІЙСНЕННЯ РЕЖИМУ ЕКОНОМІЇ У ПЕРШІ РОКИ СОЦІАЛІСТИЧНОЇ ІНДУСТРІАЛІЗАЦІЇ (1926 — 1928 рр.)

В. М. Довгопол

Інтереси будівництва комунізму, створення його матеріально-технічної бази вимагають від Комуністичної партії і радянського народу максимальної бережливості, економного використання матеріальних ресурсів, що знаходяться у розпорядженні Радянської влади. Уже в перші роки Жовтневої революції В. І. Ленін розглядав турботу рядових робітників про охорону кожного пуда хліба, вугілля, заліза та інших продуктів як живу рису комунізму. Він вчив: «Веди акуратно і сумлінно рахунок грошей, хазяйнуй економно, не ледарюй, не кради, додержуй найсуворішої дисципліни праці...»¹. XXIII з'їзд КПРС, визначаючи завдання нової п'ятирічки, підкреслював, що для підвищення ефективності суспільного виробництва треба раціонально використовувати виробничі фонди і капітальні вкладення, сировину, паливо, дотримуватися «найсуворішого режиму економії»².

Ця стаття присвячена історії боротьби робітничого класу Української РСР за здійснення режиму економії в перші роки соціалістичної індустріалізації, коли питання про раціональне використання матеріалів і засобів було надзвичайно важливим, бо не вистачало коштів для успішної реконструкції народного господарства. Досвід проведення кампанії за режим економії, форми й методи мобілізації мас на боротьбу за нагромадження коштів, виховання комуністичного ставлення до праці, бережливості у радянських людей широко використовується партією і народом в наступні десятиріччя соціалістичного й комуністичного будівництва. Вивчають і використовують його також у братніх соціалістичних країнах.

Разом з тим боротьба за режим економії на Україні в перші роки соціалістичної індустріалізації ще слабо висвітлена в історичній і економічній літературі. У 1967 р. М. Д. Нагорний надрукував статтю «КП(б)У в боротьбі за здійснення режиму економії у перші роки індустріалізації країни (1926 —

¹ В. І. Ленін. Твори, т. 27, стор. 211.

² XXIII з'їзд Комуністичної партії Радянського Союзу. Стенографічний звіт, ч. II, К., 1966, стор. 310.

1929 рр.)», в якій частково висвітлено діяльність партійних організацій по організації і проведенню кампанії за режим економії, а також показано роль виробничих нарад у цій кампанії¹. Про участь органів ЦКК КП(б)У і НК РСІ УРСР в боротьбі за режим економії в 1926—1929 рр. коротко розповідається у статті А. М. Перепелиці².

Режим економії — це важлива і необхідна умова успішного будівництва соціалізму й комунізму. Якщо при капіталізмі економія витрат на виробництві досягається, в основному, за рахунок посилення експлуатації робітничого класу, то при соціалізмі режим економії служить інтересам народу, сприяє успішному будівництву нового суспільства, поліпшенню матеріального добробуту трудящих мас. Вже у відбудовний період радянський народ під керівництвом партії і уряду, проводячи в життя принцип ленінського режиму економії, добився перших позитивних наслідків.

У перші роки індустріалізації Комуністична партія і Радянський уряд висунули лозунг про режим економії як першочергове господарсько-політичне завдання. XIV з'їзд ВКП(б), схваливши програму індустріалізації країни, підкреслив, що слід «додержувати якнайсуворішої економії у витрачанні державних коштів, збільшувати швидкість обороту держпромисловості, торгівлі і кооперації для підвищення темпу соціалістичного нагромадження»³. Бережливість, ощадливість, економія на всьому — ці лозунги партії були найважливішими на найближчий період соціалістичного будівництва.

У перші роки соціалістичної індустріалізації, на нашу думку, можна виділити три основні етапи проведення боротьби за режим економії на Україні. Це січень—квітень 1926 р., травень 1926—березень 1927 р., квітень 1927—1928 рік. Кожен з них мав свої відмінності.

На початку 1926 р. в республіці, як і в СРСР взагалі, було зроблено перші кроки щодо розгортання цієї роботи. Особливе значення мала діяльність голови ВРНГ СРСР Ф. Е. Держинського, який з властивою йому наполегливістю пропагував ідею режиму економії, добивався її здійснення. 23 лютого 1926 р. ВРНГ СРСР видала наказ № 413 «Режим економії» за підписом Ф. Е. Держинського, де говорилось про необхідність проведення найенергійніших і найрішучіших заходів для усунення всіляких непродуктивних витрат у самій промисловості, про те, щоб ні одна копійка із вкладених у промисловість народних

¹ Вісник Харківського політехнічного інституту, № 21, серія історії КПРС, вип. 2, Харків, 1967.

² М. А. Перепелица. Из опыта участия органов ЦКК КП(б)У — НК РКИ УССР в борьбе за режим экономии в 1926—1929 гг. — Из истории местных организаций Коммунистической партии Украины, вып. III, Харьков, 1964.

³ КПРС в резолюциях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК, ч. II, К., 1954, стор. 185.

коштів не була витрачена на малопродуктивні заходи. Наказ пропонував керівникам підприємств переглянути і скоротити всілякі накладні видатки у промисловості, торгівлі та інших галузях господарства¹.

ЦК КП(б)У і РНК УРСР уже на початку 1926 р. здійснили ряд заходів, спрямованих на роз'яснення суті і значення ощадливості в народному господарстві. 27 лютого газета «Коммунист», а 5 березня «Вісті» надрукували передові статті про режим економії. 13 березня агітвідділ ЦК КП(б)У скликав збори редакторів і кореспондентів республіканських і деяких окружних газет, де з доповіддю виступив голова РНК УРСР В. Я. Чубар. Говорячи про шляхи і методи ощадливості, В. Я. Чубар підкреслив, що основною формою боротьби за режим економії повинна стати раціоналізаторська робота на підприємствах і в установах². Питання про режим ощадливості спеціально обговорювалося на Пленумі ЦК КП(б)У, що відбувся в кінці березня 1926 р. Заслухавши доповідь М. Н. Демченка, заступника наркома РСІ УРСР, Пленум прийняв постанову, в якій закликав партійні і громадські організації звернути особливу увагу на скорочення адміністративно-господарських видатків, зменшення накладних витрат у всіх галузях народного господарства³.

На початку березня 1926 р. ВРНГ УРСР створила Центральну комісію під керівництвом тов. Власенка, першого заступника голови ВРНГ, яка очолила всю роботу по режиму економії на підприємствах республіки⁴. Відповідно в трестах і на підприємствах було організовано спеціальні комісії, що повинні були переглянути адміністративно-господарські видатки з метою їх скорочення. Уже в перші місяці після XIV з'їзду ВКП(б), на Україні було досягнуто деяких успіхів у справі економії витрат державних коштів і матеріалів. Наприклад у тресті «Донвугілля» комісія, що була створена ще в січні 1926 р., завдяки скороченню звітності і реклами, ліквідації паралелізму в управлінні шахтами тощо вже в середині березня допомогла скоротити накладні видатки на 25%⁵. Правління Укртекстильтресту добилося скорочення управлінських штатів на 30%, що сприяло значному зменшенню собівартості вироблюваної тканини⁶. Скоротивши адміністративно-господарські витрати, Одеський Цербкооп зменшив націнки на товари з 17 до 12%. Уже в березні штати технічних працівників РНК і ВУЦВК було скорочені на 10—12%⁷.

¹ ЦДАЖР УРСР, ф. 34, оп. 10, спр. 368, арк. 22.

² «Коммунист», 16 березня 1926 р.

³ «Коммунист», 1 квітня 1926 р.

⁴ ЦДАЖР УРСР, ф. 34, оп. 11, спр. 1201, арк. 1.

⁵ «Коммунист», 11 березня 1926 р.

⁶ «Коммунист», 28 березня 1926 р.

⁷ «Коммунист», 30 березня, 14 квітня 1926 р.

Успіхи індустріалізації залежали від створення в країні грошових нагромаджень. Тому квітневий Пленум ЦК ВКП(б) 1926 р., розробивши методи і шляхи соціалістичного нагромадження, вказав на необхідність «здійснення в усій країні суворого режиму ощадливості, економії і нещадної боротьби з усякими зайвими непродуктивними витратами»¹. Виконуючи рішення цього пленуму, ЦК і ЦКК ВКП(б) 25 квітня 1926 р. опублікували звернення «Про боротьбу за режим економії», яке закликала усі партійні організації, робітничий клас, всіх трудящих неухильно проводити режим економії, бо він є однією з важливих умов соціалістичного нагромадження, успішної індустріалізації країни. ЦК та ЦКК ВКП(б), також підкреслювали, що успішне здійснення кампанії за економію залежить від залучення широких мас робітників і селянських мас до цього походу². 11 червня 1926 р. ЦВК і РНК СРСР видали постанову «Про режим економії», якою зобов'язали керівників державних підприємств і установ посилити роботу по скороченню усіх непродуктивних витрат, а фінансові органи — посилити контроль за витратами державних коштів і матеріальних цінностей³.

З кінця квітня 1926 р. на Україні, як і в інших республіках, розпочався масовий похід за ощадливість. Партійна організація, підтримувана трудящими, організувала кампанію за здійснення режиму економії у всіх галузях народного господарства республіки. 19 травня Політбюро ЦК та президія ЦКК КП(б)У на спеціальному засіданні обговорили питання про організацію кампанії і зобов'язали партійні організації очолити цей рух⁴. Протягом квітня—липня 1926 р. окружками КП(б)У провели засідання бюро або пленумів, на яких накреслили конкретні заходи щодо проведення кампанії в округах, вказували місцевим партійним організаціям на недоліки і помилки в проведенні цієї кампанії⁵.

Важливу роль у боротьбі за ощадливість відіграли профспілкові організації. Пленум президії ВУРПС, що відбувся 25—29 квітня, керуючись вказівками ЦК партії та ВЦРПС⁶, зобов'язав усі профспілкові організації поставити в центр своєї роботи боротьбу за режим економії⁷.

Велику допомогу подавала преса. На сторінках газет і журналі систематично друкувалися статті і добірки матеріалів, в яких розповідалося про значення запровадження режиму еко-

¹ КПРС в резолюціях і рішеннях..., ч. II, стор. 243.

² Правда, 25 квітня 1926 р.

³ «Правда», 12 червня 1926 р.

⁴ ЦПА ІМЛ при ЦК КПРС, ф. 17, оп. 26, спр. 3, арк. 86.

⁵ Див. ЦПА ІМЛ при ЦК КПРС, ф. 17, оп. 26, спр. 206, арк. 55; Дніпропетровський облпартархів, ф. 7, оп. 1, спр. 577, арк. 3—7; Донецький облпартархів, ф. 4692, оп. 1, спр. 218, арк. 28; «Коммунист», 22 квітня 1926 р.

⁶ «Труд», 29 травня 1926 р.

⁷ Див.: ЦДАЖР УРСР, ф. 2605, оп. 2, спр. 2, арк. 39.

номії, успіхи й недоліки кампанії, подолання труднощів у цій справі. Тільки в «Коммунисте», за нашими підрахунками, з 23 лютого до 1 жовтня було вміщено 350 статей і матеріалів кореспондентів. Широко висвітлювали хід кампанії такі окружні газети, як «Кочегарка» (Артемівськ), «Луганская правда», «Харьковский пролетарий», «Звезда» (Днепропетровск), «Пролетарська правда» (Київ), «Диктатура труда» (Донецьк) та ін. Так, остання тільки з 25 квітня по 25 серпня 1926 р. вмістила 1172 матеріали.

У ході кампанії виникали нові форми й методи мобілізації трудящих, які сприяли поширенню руху за економію. ЦК КП(б)У і РНК УРСР створили Центральну Всеукраїнську комісію під головуванням В. Я. Чубаря для загального керівництва цим рухом на Україні. До її складу ввійшли М. О. Скрипник, М. В. Володимирський, А. Ф. Радченко та ін¹. Відповідні комісії були створені в округах і районах, на багатьох підприємствах і в установах республіки.

Партійні і профспілкові організації разом з комісіями провели велику роз'яснювальну роботу серед трудящих. Повсюди відбулися наради і збори активу, робітників і службовців, де обговорювалися питання режиму економії, вишукувалися додаткові можливості для заощадження коштів. 7 травня газета «Коммунист» повідомляла: «Боротьба за режим економії в Луганському окрузі стає бойовим і популярним лозунгом. Районні робітничі конференції, пленум окружного комітету КП(б)У, окружний з'їзд Рад, майбутні з'їзди робсількорів і спеціально скликані спільні наради господарників, техніків, профспілок і робкорів округу — все це проходить під лозунгом боротьби за радянську копійку». 21 травня була створена Харківська окружна комісія на чолі з С. І. Покко. Працюючи за планом, ухваленням на нараді при окружному відділі КК—РСІ, вона провела нараду керівників районних комісій і допомогла профспілковим організаціям перевірити роботу виробничих нарад. С. І. Покко, Гвоздьов, Бутін та інші члени комісії виступили з доповідями про режим економії на партактиві міста та робітничих зборах ряду підприємств².

Трудячі маси і перш за все робітники України одностайно підтримали рішення партії і уряду про режим економії, розгорнули масовий похід за проведення ощадливості на фабриках і заводах, на транспорті і в установах. Одним з важливих засобів залучення робітничого класу до боротьби за раціоналізацію виробництва, запровадження режиму економії були виробничі наради, які значно поживили свою роботу з другої половини 1926 р. За даними президії ВУРПС, 1926 р. в роботі виробничих нарад брали участь 10% робітників і службовців

¹ ЦДАЖР УРСР, ф. 34, оп. 11, спр. 1200, арк. 5.

² Див. Харківський облпартархів, ф. 45, оп. 1, спр. 44, арк. 9, 10, 93.

республіки, які внесли сотні і тисячі пропозицій, спрямованих на поліпшення роботи підприємств, заощадження коштів і матеріалів¹. На заводі «Комунар» (Запоріжжя) тільки за 10 місяців 1926 р. виробнича нарада передала заводоуправлінню 177 пропозицій, які дали можливість зекономити 55 тис. крб.². Трудящі заводу ім. Дзержинського (Кам'янське) своїми пропозиціями допомогли заощадити 100,2 тис. крб.³. Делегатські збори заводу ім. Артема (Луганськ), що відбулися 31 січня 1927 р., заслухавши доповідь представника заводоуправління Андреева, відзначили, що в 1926 р. було заощаджено 45 тис. крб. і в цьому виробничі наради відіграли значну роль⁴. Газета «Комуніст» 10 жовтня помістила кореспонденцію з Одеси, в якій говорилося: «Проведення кампанії за режим економії на наших одеських підприємствах довело, що половина цінних пропозицій, які скоротили непотрібні витрати, запропоновано робітниками на виробничих нарадах».

З ініціативи партійних і профспілкових організацій на багатьох підприємствах були створені спеціальні комісії, трійки, бюро, що проводили роботу по здійсненню режиму економії. Першими організували їх шахтарі Донбасу⁵. На Луганському паровозобудівному заводі комісія з 7 чоловік, яку очолив комуніст Вершинін, допомогла скоротити адміністративно-господарські витрати на 30 тис. крб.⁶. Успішно діяли також комісії на ХПЗ, заводі «Серп і молот» та інших підприємствах⁷.

З перших днів кампанії за режим економії виробничі наради, робітники України розгорнули рішучу боротьбу за економне витрачання вугілля, металу, будівельних та інших матеріалів. Так, на Єнакіївському металургійному заводі під керівництвом інженера С. Гудовщикова було розроблено технологію використання в кочегарках коксових відходів, що дало 53 тис. крб. економії на рік⁸. У доменному цеху заводу добилося зменшення витрати руди при виплавці чавуну з 1,76 т у березні до 1,40 т у серпні, що дало економію 47 тис. крб.; у мартенівському цеху були скорочені витрати рідкого чавуну, вугілля, вапняку, що дало економію 27 тис. крб.; у ливарному цеху завдяки проведенню режиму економії було заощаджено 127 тис. крб. залізничному цеху — 57 тис., паросиловому — 139 тис. тощо. В цілому по Єнакіївському комбінату тільки

¹ Отчет Всеукраинского совета профсоюзов. К III съезду профсоюзов Украины. Харьков, 1926, стор. 152.

² Запорізький облпартархів, ф. I, оп. I, спр. 495, арк. 29; «Комуніст», 30 січня 1927 р.

³ «Комуніст», 14 січня 1927 р.

⁴ Ворошиловградський облпартархів, ф. 9, оп. I, спр. 6, арк. 45.

⁵ «Кочегарка», 30 травня 1926 р.

⁶ Ворошиловградський облпартархів, ф. 7, оп. I, спр. 32, арк. 31;

⁷ Див. ЦПА ІМЛ при ЦК КПРС, ф. 17, оп. 26, спр. 206, арк. 114; «Комуніст», 2 липня 1926 р.

⁸ «Комуніст», 12 липня 1926 р.

в 1926 р. було зекономлено 648 тис. крб.¹. На шахтах тресту «Донвугілля» витрати вугілля на власні потреби в 1925/26 рр. скоротилися до 9,7%₁ всього видобутку проти 14—16% в попередньому році². На харківському заводі «Серп і молот» було створено спеціальну комісію, яка вишукувала можливості для економії матеріалів і застосування відходів металу, дерева тощо. В результаті за рік завод зекономив 59,5 тис. крб.³. На багатьох заводах переглянули норми витрат металу на виготовлення деталей, розпочали використання металолому, відрізків. Тільки на Харківському і Луганському паровозобудівному заводі це дало економію 79 тис. крб. за рік⁴. Вперше у 1926 р. в тютюновій промисловості почали використовувати махорковий пил для виготовлення екстрактів, цим самим щомісяця заощаджувалося 2,2 тис. крб.⁵. Конкретна боротьба за кожен кілограм вугілля, металів і сировини, кожну кіловат-годину електроенергії — це вияв комуністичного ставлення робітників до виробництва, патріотичного піклування про швидкі темпи індустріалізації, успішного будівництва соціалізму.

Енергійну діяльність розгорнула Центральна комісія при ВРНГ УРСР. Спираючись на трестівські комісії, а також на робітничі організації, вже в 1925/26 рр. вона значно скоротила адміністративно-господарські витрати в промисловості. В результаті підприємства Укртютюнтресту одержали 48 тис. крб., Укршкітресту — 45 тис. крб., Укролітресту 19 тис., «Індустрбуду» — 18 тис. крб. економії. Всі республіканські трести України зекономили на адміністративно-господарських видатках 2 млн. 811 тис. крб.⁶. На підприємствах всесоюзного тресту «Південсталь» за цей час було зекономлено 1 млн. 246 тис. крб.⁷. Про успішне запровадження режиму економії трудящих України свідчить таблиця⁸ (вона відбиває дані лише 12 округів, а всіх було 40).

¹ Донецький облпартархів, ф. 4702, оп. I, спр. 86, арк. 149, 151—153.

² В. П. Ренке. Каменноугольная промышленность СССР, X.—К., 1932, стор. 32.

³ «Робітнича газета Пролетар», 26 листопада 1926 р.

⁴ Отчет о работе райкома КП(б)У XIV Краснозаводской райпарткон-Ференци. Харьков, 1927, стор. 16.

⁵ «Робітнича газета Пролетар», 26 листопада 1926 р.

⁶ «Агітатор», 1926, № 18, стор. 63; «Комуніст», 10 листопада 1926 р.

⁷ Промышленность и рабочий класс Украинской ССР в период построения фундамента социалистической экономики (1926—1932 гг.) Сб. документов и материалов, К., 1966, стор. 7.

⁸ Таблиця складена на основі даних, що їх містять ЦДАЖР УРСР, ф. 34, оп. II, спр. 4225, арк. 88; Донецький облпартархів, ф. 8, оп. I, спр. 434, арк. 17; ф. 9, оп. I, спр. 25, арк. 213; Харківський облпартархів, ф. 45, оп. I, спр. 44, арк. 95; Запорізький облпартархів, ф. I, оп. I, спр. 702, арк. 176; Дніпропетровський облпартархів, ф. 7, оп. I, спр. 577, арк. 22. «Вестник профдвижения Украины», 1926, № 19, стор. 50—51; «Комуніст», 22 серпня, 20 жовтня 1926 р.; 16 жовтня 1927 р.; «Пролетарська правда», 6 жовтня, 28 листопада 1926 р.

Округи	Строки	Сума заощаджень крб.
Артемівський	I/IV 1926 р.—I/IV 1927 р.	2 645 187
Сталінський	1926 р.	2 526 780
Луганський	I/III 1926 р.—I/III 1927 р.	1 245 717
Харківський (легка промисловість)	1926 р.	875 819
Київський	I/V—I/X 1926 р.	854 810
Дніпропетровський	I/V—I/XI 1926 р.	700 000
Єлисаветградський	1926 р.	419 435
Запорізький	1926 р.	320 996
Бердичівський	I/V—I/XII 1926 р.	231 899
Миколаївський	I/V—I/XI 1926 р.	104 800
Одеський (місцева промисловість)	1926 р.	60 000
Волинський	1926 р.	24 142
Разом		10 009 584

Таким чином, уже в 1926 р. трудящі України добилися перших значних успіхів у справі режиму заощадження. Ці успіхи треба було закріпити, а особливо подолати ті недоліки і труднощі, що виникли на початку кампанії. Здійснення ленінської ідеї режиму економії зустріло опір бюрократів і класово-ворожих елементів, що негативно ставились до політики партії з питань внутріпромислового нагромадження. Деякі господарники, перекручуючи настанови партії й уряду щодо режиму економії, намагалися здійснити заощадження не шляхом раціоналізації виробничих процесів і підвищення продуктивності праці, скорочення адміністративно-господарських витрат, а за рахунок зменшення витрат на культурно-побутові потреби трудящих, техніку безпеки тощо. Не все гаразд було і з організаційними формами і керівництвом кампанією. Створені за ініціативою знизу комісії, трійки, бюро, безперечно, відіграли важливу роль у початковий період кампанії, але згодом, коли рух за режим економії став масовим і постійним, останні не тільки не справлялися з керівництвом, а навіть гальмували рух. Вони підміняли громадські організації, а також виробничі наради, які повинні були безпосередньо займатися режимом ощадливості¹.

Комуністична партія і Радянський уряд рішуче виступили проти перекручень політики режиму економії. Велике значення

¹ Не можна погодитись з твердженням М. Д. Нагорного, що комісії, трійки були «бюрократичною витівкою». У початковий період розгортання кампанії вони відіграли позитивну роль. «Вісник Харківського політехнічного інституту», № 21, серія історії КПРС, вип. 2, 1967, стор. 85.

в цьому відношенні мав лист-звернення РНК, ЦК і ЦКК ВКП(б) від 16 серпня 1926 р. до всіх трудящих, партійних і радянських організацій. У ньому підкреслювалось, що режим економії — це не тимчасова ударна кампанія, а політика радянської держави, важливий метод нашого господарювання. Треба повсюди розгорнути роботу по раціоналізації виробництва і піднесенню продуктивності праці, що є основним у розв'язанні проблеми економії і нагромадження коштів, потрібних для індустріалізації¹. Програмою дальшого посилення роботи була постанова ЦК ВКП(б) від 24 березня 1927 р. «Питання раціоналізації виробництва», у якій підкреслювалось, що соціалістична раціоналізація є вирішальним засобом проведення режиму економії². Вона поклала початок третьому, найістотнішому етапові масової кампанії за здійснення ощадливості в народному господарстві.

Партійні і профспілкові організації, господарники України, виконуючі вказівки партії і уряду, уже в кінці 1926 — на початку 1927 р. усунули основні недоліки у проведенні кампанії. Комісії були ліквідовані, а відповідальність за здійснення режиму економії була покладена на керівників трестів і підприємств. Питання раціоналізації підприємств були поставлені в центр уваги господарських і громадських організацій. Розгорнулася пропаганда раціоналізаторства і винахідництва. Для керівництва цим рухом при трестах і на великих підприємствах були створені бюро раціоналізації, бюро сприяння винахідництву, експертні комісії. У 1928 р. на Україні кількість таких організацій дорівнювала 241³.

Завдяки піклуванню партійних і профспілкових організацій виробничі наради стали важливим центром боротьби за раціоналізацію підприємств, заощадження коштів. За даними президії ВУРПС, у 1927 р. в роботі виробничих нарад брали участь 12%, а в 1928 р. — 18% робітників республіки⁴. Рік у рік збільшувалася кількість раціоналізаторських пропозицій, внесених робітниками на виробничих нарадах. Тільки на Костянтинівському машинобудівному заводі виробничі наради допомогли зекономити 72 тис., на Дружківському — 53 тис. крб.⁵ За наближеними даними ВРНГ УРСР, в 1926/27 р. від запровадження раціоналізаторських пропозицій на республіканських підприємствах було одержано близько 7 млн. крб. економії⁶. Завдяки винахідникам на підприємствах 19 трестів було заощад-

¹ «Труд», 17 серпня 1926 р.

² «Правда», 25 березня 1927 р.

³ ЦДАЖР УРСР, ф. 34, оп. 14, спр. 1156, арк. 8, 34.

⁴ Звіт Всеукраїнської ради профспілок (1926—1928 рр.). До IV з'їзду профспілок України. Харків, 1928, стор. 131.

⁵ «Вестник профдвижения Украины», 1928, № 11—12, стор. 49.

⁶ ЦДАЖР УРСР, ф. 2605, оп. 2, спр. 524, арк. 13.

жено в 1926/27 рр. 567 тис. крб., а в 1927/28 рр. тільки в п'яти трестах — 2,1 млн. крб.¹

Активно проводилась боротьба за економію палива, металу та інших матеріальних цінностей. Так, на підприємствах «Донвугілля» на власні потреби в 1926/27 рр. було витрачено 8, 7, а в 1927/28 рр. — 7% всього вуглевидобутку². У металургійній промисловості витрати вугілля на 1000 крб. продукції зменшилися в 1927/28 рр. проти 1925/26 рр. з 3,03 до 2,15 т, у хімічній — з 12,3 до 10,4 т. На Краматорському металургійному заводі в 1927/28 рр. витрати болванок на тонну прокату зменшилися на 1,4% проти попереднього року³.

Одним з джерел економії коштів і матеріальних ресурсів взагалі є прискорення оборотності оборотних коштів виробництва. Завдання полягало в тому, щоб зменшити на фабриках і заводах зайві матеріальні цінності, продукцію і запаси сировини, майна. При ВРНГ УРСР було створено Центральне бюро для обліку і реалізації неліквідованих фондів у промисловості⁴. У 1926 і 1927 рр. в основному були реалізовані зайві запаси цінностей на підприємствах. Так, наприклад, на підприємствах республіканських трестів їх продано на 862 тис. крб., у місцевій промисловості — на 1,2 млн. крб.⁵. Тільки на Харківському електромеханічному заводі зайвої сировини і матеріалів було реалізовано в ці ж роки на 5 млн. 400 тис. крб.⁶. В результаті лише протягом 1926—1928 рр. на підприємствах «Донвугілля» обіг оборотних фондів зріс на 12,3%, «Укрхімтресту» — на 22,7%, «Південсталь» — на 34,5%, Південнорудного тресту — на 52%, що сприяло збільшенню власних нагромаджень⁷.

У 1927 і 1928 рр. була проведена велика робота по скороченню адміністративно-господарських витрат, зайвих штатних одиниць. За даними НК РСІ УРСР, на 1 липня 1927 р. внаслідок скорочення штатів, а також витрат на відрядження, рекламу, звітність тощо було зекономлено 17,8 млн. крб.⁸. У 1927/28 рр. партійні і громадські організації багато зробили, щоб виконати постанову ЦК ВКП(б) і РНК СРСР про скорочення адміністративно-господарських витрат на 20%⁹. Для перевірки виконання цього завдання було мобілізовано 48 583 чоловік, трудя-

¹ ЦДАЖР УРСР, ф. 2605, оп. 2, спр. 434, арк. 186.

² В. П. Ренке. Вказана праця, стор. 32.

³ Два года работы правительства УССР (1926/27 — 1927/28 гг.). Материалы к отчету правительства УССР XI съезду Советов. 1929, стор. 45, 49.

⁴ ЦДАЖР УРСР, ф. 34, оп. 10, спр. 151, арк. 36.

⁵ «Комуніст», 16 вересня 1926 р.; «Вісті», 9 березня 1926 р.

⁶ Харківський облпартархів, ф. 45, оп. 1, спр. 45, арк. 18; «Комуніст», 18 серпня 1926 р.

⁷ «Господарство України», 1930, № 5—6, стор. 67.

⁸ «Правда», 30 липня 1927 р.

⁹ «Робітничая газета Пролетар», 3 вересня 1927 р.

щих республіки. І хоч завдання було виконано лише на 16,7%, на Україні в 1927/28 р. було заощаджено 53,8 млн. крб.¹

У перші роки соціалістичної індустріалізації трудящі України добилися перелому у зниженні собівартості продукції, що було важливим вкладом у справу нагромадження коштів. Якщо протягом 1925/26 рр. собівартість продукції української промисловості підвищилася, що було негативним явищем, то в 1926/27 рр. вона знизилася на підприємствах, які були підпорядковані ВРНГ УРСР, на 6,1%, а на підприємствах тресту «Південсталь» — на 6%; в 1927/28 рр. знизилась ще більше: по республіканській — на 7,1%, місцевій — на 7,7%; і по союзній — на 4,3%². Якщо зважити на те, що в ці роки зниження собівартості на один процент давало 20 млн. крб. економії, то зрозуміло, що цей фактор був дуже важливим у справі заощадження коштів.

Таким чином, партія і уряд, розгорнувши кампанію за режим економії, уже в перші роки соціалістичної індустріалізації добилися значних успіхів. На жаль, збереглися тільки обмежені статистичні дані, що не дає можливості повністю підрахувати заощадження тих років. Але й окремі дані, наведені нами вище, свідчать, що в 1926—1928 рр. на Україні заощаджено велику кількість грошей — приблизно 200 млн. крб., які партія і уряд могли вкласти у справу індустріалізації. У процесі боротьби за режим ощадливості перевиховувалися самі трудящі, ставали свідомими будівниками нового соціалістичного суспільства.

БОРЬБА РОБІТНИЧОГО КЛАСУ ЗА ПІДНЕСЕННЯ КУЛЬТУРНОГО РІВНЯ ТРУДЯЩИХ У РОКИ ДРУГОЇ П'ЯТИРІЧКИ

(За матеріалами машинобудівної промисловості України)

Т. Л. Степаненко

Культурна революція — одна з важливих складових частин будівництва комунізму — являє собою найглибший за змістом і результатами переворот в усьому духовному житті суспільства.

У розвитку культурної революції можна виділити певні етапи й періоди відповідно до розвитку соціалістичного будівництва у нашій країні. Завдання культурної революції в кожен з них визначалися конкретно-історичними умовами.

¹ Два роки п'ятирічки УРСР. Матеріали до звіту XII з'їздові Рад. Харків, 1931, стор. 241, 242.

² «Вестник статистики Украины», 1930, т. IV, стор. 3.

Основною керівною силою культурної революції був робітничий клас. Успіх культурного будівництва зумовлювався тим, що робітничий клас спирався на вчення марксизму-ленінізму про культурну революцію, а також тим, що трудящі нашої країни, очолювані партією Леніна, свідомо тяглися до знань, які були їм необхідні для повного розкріпачення, для повної перемоги соціалізму. «Дев'ять десятих трудящих мас зрозуміли, що знання є знаряддям в їх боротьбі за визволення, що їх невдачі пояснюються браком освіти і що тепер від них самих залежить зробити освіту дійсно доступною всім»¹.

Боротьба трудящих за культурну революцію почалася вже в перші роки Радянської влади. Основна увага партійних, профспілкових, комсомольських, культурно-освітніх та інших організацій спрямовувалася на ліквідацію неписьменності.

Ще ширше, послідовніше, і планомірніше розгорнувся наступ на культурному фронті в роки соціалістичної індустріалізації, а особливо в роки першої п'ятирічки. Розквітає культура братніх народів СРСР, національна за формою, соціалістична за змістом. У ці роки на Україні було в основному ліквідовано неписьменність, а грамотність серед громадян віком до 50 років становила 97,2%².

Перший п'ятирічний план був виконаний достроково. У плані на наступне п'ятиріччя визначались завдання в галузі не тільки економічного, але й культурного будівництва. Це був план соціалістичної реконструкції всього народного господарства, план поглиблення культурної революції, ширшого розгортання політичної і культурно-освітньої роботи, план підвищення технічного рівня трудящих. Ще на VIII Всеросійському з'їзді Рад В. І. Ленін відзначав: «Чим більший розмах, чим більша широта історичних дій, тим більше число людей, яке в цих діях бере участь, і, навпаки, чим глибше перетворення, яке ми хочемо зробити, тим більше треба підвищити інтерес до нього і свідоме ставлення, переконати в цій необхідності нові й нові мільйони і десятки мільйонів»³.

У цей період треба було перш за все завершити ліквідацію неписьменності серед населення, здійснити загальну початкову освіту, розвивати середню і вищу школу, без чого неможливо забезпечити потреби народного господарства в спеціалістах, створити нові кадри інтелігенції, розширити мережу культурно-освітніх закладів, добитися піднесення літератури й мистецтва відповідно до зростаючих запитів народу; поліпшити справу комуністичного виховання трудящих.

¹ В. І. Ленін. Твори, т. 28, стор. 68.

² «Вісті» — орган ВУЦВК, 21 травня 1932 р.

³ В. І. Ленін. Твори, т. 31, стор. 446.

Керуючись ленінськими вказівками про те, що глибокі перетворення економіки і культури можна здійснити «тільки при самостійній історичній творчості більшості населення, насамперед більшості трудящих»¹, партія, профспілки, комсомол та інші громадські організації розгорнули велику роботу щодо активізації боротьби трудящих на культурному фронті.

У даній статті розглядаються тільки деякі аспекти цієї проблеми, а саме — керівна роль робітничого класу, його вплив на зміст і темпи будівництва радянської культури на прикладах з історії боротьби робітників машинобудівної промисловості України.

Втілюючи в життя заповіді В. І. Леніна, партійні організації України прагнули перетворити культурно-освітні заклади, мережа яких за роки другої п'ятирічки значно зросла, розширилася, на справжні вогнища соціалістичної культури. У своїй роботі вони спиралися на активність робітничого класу, на комуністів, комсомольців, зокрема активістів машинобудівних заводів.

У роки другої п'ятирічки особливо популярним серед трудящих Харкова був клуб «Металіст», який офіційно обслуговував робітників таких гігантів машинобудівної промисловості, як ХПЗ, ХТЗ, ХЕМЗ, «Серп і молот», «Велозавод»². У різноманітних гуртках (кіномистецтва, театральних, музичних, хорових, антирелігійних та інших) брали участь сотні робітників цих заводів. Культпоходи в кіно і театр з наступним обговоренням кінофільмів і спектаклів, лекційна пропаганда, творчі зустрічі з працівниками літератури і мистецтва — ось далеко не повний перелік форм культурно-освітньої роботи клубу «Металіст». Бібліотекою культуркомбінату (так тоді називали клуб), в якій було 38 тис. книжок, користувалися робітники усього Червонозаводського району. Активних постійних читачів вона налічувала майже 3 тисячі, в основному робітників машинобудівних заводів³.

Велику плідотворну роботу проводив «Металіст» у роки другої п'ятирічки, виховуючи у трудящих району почуття пролетарського інтернаціоналізму, солідарності і дружби з народами капіталістичних країн. Вперше в СРСР 1932 року на заводі «Серп і молот» близько тисячі робітників Червонозаводського району розпочали підготовку до інтернаціонального Конгресу.

Робітники-активісти, учасники гуртків самодіяльності створюють бібліотеки, в яких зосереджуються книги, покликані виховувати почуття дружби і братерства між трудящими країн

¹ В. І. Ленін. Твори, т. 27, стор. 209.

² «Культфронт», 1933, № 9—10, стор. 9.

³ «Культфронт», 1933, № 1—2, стор. 25.

світу, пишуть лозунги, виготовляють плакати, влаштовують вікторини.

Гуртки літературні і художньої самодіяльності при клубах машинобудівних заводів були тісно зв'язані з обласними і центральними будинками творчості, колективами театрів, артистами, відомими пролетарськими письменниками, художниками і т. д. Такі контакти допомагали поліпшити діяльність робітничих клубів, гуртків самодіяльності, бібліотек. Позитивно впливали вони і на діяльність театральних колективів. Яскравим прикладом цього був тісний зв'язок робітників ХПЗ з колективом Харківського драматичного театру ім. Т. Г. Шевченка.

Нерідко актив партійної, профспілкової і комсомольської організацій цеху в присутності акторів знайомився із змістом п'єси, обраної театром для постановки. Всі зауваження і побажання, висловлені робітниками, записувалися і розглядалися колективом театру. Інколи створювалися навіть бригади по обговоренню окремих персонажів, до складу їх входило від 50 до 120 робітників. В обговоренні брали участь і актори-виконавці ролей. Так народжувалося багато сценічних образів.

Спільна робота над п'єсою давала можливість актору перевірити правильність свого розуміння і розкриття образу, а робітникам збагачувати свої знання. Заслужений артист УРСР, нині народний артист СРСР О. І. Сердюк писав у 1935 р.: «Такої серйозної і детальної проробки ролі Платона («Платон Кречет»), яку дала бригада, я не чекав. Проведено глибокий аналіз, крок за кроком пророблено проходження образу в п'єсі. Ми, приступаючи до роботи, не завжди ще так повно, так вдало робимо, як це зробила бригада»¹.

Маючи на увазі творчу дружбу робітників з акторами театру, О. Корнійчук писав, що «велика робота над п'єсою «Платон Кречет», яку проводять пролетарі ХПЗ, є колосальною творчою допомогою акторам живим матеріалом, допомога режисерові, авторові»².

Показовим є також висловлення самих робітників: «Шефство над п'єсою «Платон Кречет», — говорив робітник ХПЗ Хаїтов, — дало мені дуже багато. Те, що раніше, до революції, було відоме лише незначній купці людей, тепер стає здобутком широких пролетарських мас»³. Слюсар ХПЗ Ослюченко розказував: «Не стану критися, опрацювавши п'єсу, я багато запозичив не тільки для розширення свого кругозору, але й для піднесення на потрібну висоту свого родинного побуту. Робота над п'єсою зблизила нас із театром і взагалі з мистецтвом»⁴.

¹ «Культфронт», 1935, № 1, стор. 20.

² Там же, стор. 21.

³ Там же, стор. 22.

⁴ Там же.

Усі ці факти свідчать про те, що партія, профспілки, комсомол та інші громадські організації, виконуючи заповіді Леніна в галузі культурної революції, змогли перетворити робітників за короткий строк у людей освічених, висококультурних, які прекрасно розбираються в мистецтві.

Велику популярність серед трудящих міста і села мали самодіяльні драматичні, хорові та інші заводські колективи. Це в першу чергу стосується заводів «Більшовик» (Київ)¹, ХПЗ, Луганського паровозобудівного ім. Жовтневої революції, капела якого зайняла перше місце на республіканському огляді художньої самодіяльності в Донбасі у 1936 р. і брала участь у Всесоюзній олімпіаді хорів у Москві².

Обласні огляди художньої самодіяльності вражали глядачів різноманітністю форм і багатством репертуару. Якщо раніше в гуртках розучували популярні водевілі, пісні та вальси, то тепер до їх репертуару увійшли твори Бетховена, Берліоза, Ліста, Моцарта, Вагнера, Чайковського, Рахманінова та інших. При цьому основу гуртків становили робітники, які ще недавно навіть не чули цих імен. Соціалістична дійсність підтвердила слова Ілліча про те, що в народі криється маса талантів. Їх і пробудила Радянська влада.

Багато робітників, активних гуртківців, пізніше стали відомими письменниками, поетами, художниками, артистами. Так, літературно-творчий гурток при заводі «Серп і молот» (до його складу входило у 1933 р. 20 робітників) виховав письменників Рубана, Соловйова та ін. З гуртківців вийшли і відомі письменники та поети Котляров, Корнієнко, Янкілевський, Кац та ін. .

У роки другої п'ятирічки художня самодіяльність на Україні була важливим доповненням величезної культурно-освітньої роботи, яку проводили колективи професіональних театрів. Досить сказати, що тільки на підприємствах Дніпропетровської області на початку 1937 р. діяло 1055 гуртків самодіяльності, в яких брало участь 16 632 чол.³ В цілому по Україні тоді налічувалось 23 700 гуртків⁴. Більшість гуртківців — це активісти, робітники-ударники, комуністи, комсомольці.

Робітничий клас відіграв виключно важливу роль і у піднесенні культури на селі, йдучи за вказівками В. І. Леніна, який у статті «Сторінки з щоденника» говорив про необхідність встановлення між робітниками і селянами взаємин дружби й товариства, підкреслюючи, що це обов'язок, одне з основних завдань робітничого класу який стоїть при владі⁵. Форми

¹ А. А. Михайлов. Из истории культурного строительства Украинской ССР в 30-х годах. «Уч. записки ИПК при КГУ», т. 1, К., 1958, стор. 155.

² ЦПА ІМЛ, ф. 17, оп. 1, од. зб. 4652, арк. 133.

³ ПА ІП ЦК КП України; ф. 1, оп. 63, од. зб. 309, арк. 96.

⁴ «Народна творчість», 1939, № 1, стор. 3.

⁵ Див. В. І. Ленін. Твори, т. 33, стор. 410.

і методи зв'язків між містом і селом, говорив Ленін, підкаже саме життя, але найкращий — це шефство фабрично-заводських робітників, які повинні поставити перед собою завдання вивести масу дрібних землеробів з поміщицько-капіталістичного рабства і привести до соціалізму¹.

У нашій країні на кінець першої, а особливо в роки другої п'ятирічки, в результаті успішного здійснення плану соціалістичної індустріалізації промисловості і колективізації сільсько-господарства, ліквідації куркульства як класу, було створено міцну матеріально-технічну базу і для швидшого піднесення культурного рівня села.

Так, на Україні в 1936 р. працювало 12 415 сільських клубів, 12 259 хат-читалень, 13 769 бібліотек з фондом у 24 387 тис. книжок, 4439 кіноустановок, 184 радіоузли².

Одночасно підвищувалися асигнування на освіту і культурно-масову роботу. Зростала мережа шкіл, збільшувалася кількість учнів, що в свою чергу сприяло швидкому зростанню кадрів. Для забезпечення якісної підготовки працівників політосвіти у Харкові, Дніпропетровську, Черкасах було відкрито відповідні технікуми³.

Повна ліквідація неписьменності і малописьменності, перехід до загальної початкової освіти також сприяли швидкому зростанню культури трудящих, в тому числі і колгоспного селянства; перед ними широко відкрилися двері середніх і вищих учбових закладів.

В роки другої п'ятирічки були внесені певні зміни у форми і методи, а також зміст культурного шефства робітників над селом у зв'язку з новими завданнями, які висунула партія на новому етапі.

У лютому 1936 р. постановою президії ВЦРПС були скасовані шефські товариства; тепер шефство почали здійснювати безпосередньо фабрично-заводські підприємства, цехи, бригади⁴, які мали постійні об'єкти для проведення шефської роботи. Це допомогло ліквідувати знеосібку, примусило шефські організації чітко планувати роботу, більше думати над її змістом, нести відповідальність за доручену ділянку. Якщо окремі підприємства здійснювали шефство над районом, селом, колгоспом в цілому, то його цехи, бригади — над різними і тракторними бригадами, польовими станами, культурно-освітніми закладами і т. д.

На окремих підприємствах, у цехах створювалися виїзні бригади, які допомагали колгоспним редколегіям, бібліотекам,

¹ Див. В. І. Ленін. Твори, т. 32, стор. 423.

² ПА ІІІ ЦК КП України, ф. 1, оп. 13, од. зб. 489, арк. 74.

³ «Бюллетень НКО», 1935, № 21 (додатковий), стор. 11.

⁴ «Бюллетень ВЦСПС», 1936, № 34, стор. 7.

художнім, робкорівським, літературним та іншим гурткам¹. Широкого розповсюдження набула у ці роки і індивідуальна форма шефства. Партійні, профспілкові, комсомольські працівники фабрично-заводських підприємств встановлювали шефство над керівниками відповідних організацій, колгоспів, МТС, передаючи їм свій досвід роботи; робітники та ІТП — над окремими трактористами, комбайнерами МТС; кращі ударні і госпрозрахункові бригади — над окремими виробничими бригадами колгоспів і т. д.² Тепер в центрі уваги шефів були завдання розвитку ініціативи і самодіяльності самих колгоспників, передача колгоспному активі організації навичок у проведенні культурно-масової роботи, перетворення колгоспників на активістів культурного будівництва.

У ці роки в селах України розгорнулося велике будівництво культурно-освітніх закладів — клубів, палаців культури, театрів, бібліотек і т. д. Значну допомогу надавали колгоспникам робітники машинобудівних підприємств. Нерідко вони направляли у підшефні колгоспи гроші, зароблені на суботниках.

Так, робітники чотирьох машинобудівних заводів Києва в 1934 р. провели спеціальний суботник допомоги підшефній МТС, в якому брало участь близько п'яти тисяч чоловік, і зароблені 10 000 крб. передали МТС³. Робітники київського заводу «Більшовик» в 1934 р. організували два суботники і 27 000 крб. відправили колгоспникам підшефного району⁴.

Такі суботники проводилися на Україні протягом всієї п'ятирічки. Значна частина коштів, що надходили від шефів, витрачалася на будівництво та обладнання культурно-освітніх закладів. Велику і різноманітну допомогу надавали робітники машинобудівних підприємств працівникам колгоспів і районних клубів і бібліотек. Для них влаштовувалися наради з питань організації і методики роботи, складання планів, методів залучення колгоспного активу для участі в культурному будівництві.

Робітники допомагали також комплектувати сільські бібліотеки. Так, клуб ім. Старостіна одеського плугового заводу в 1933 році надіслав у підшефний колгосп ім. Леніна спеціально укомплектовану агротехнічну бібліотеку з 300 книг⁵. Завод «Точприлад» (Київ) в 1934 р. відправив підібрані книжки в колгоспну бібліотеку села Ємельчане⁶, 19 машинобудівних

¹ ДАКО, ф. 765, оп. 1, од. зб. 47, арк. 372.

² ДАКО, ф. 288, оп. 1, од. зб. 130, арк. 3—4.

³ ДАКО, ф. 765, оп. 1, од. зб. 137, арк. 100.

⁴ Там же, од. зб. 93, арк. 11.

⁵ «Культфронт», 1933, № 9—10, стор. 17.

⁶ ДАКО, ф. 765, оп. 1, од. зб. 137, арк. 91.

підприємств Києва тільки за два роки другої п'ятирічки укомплектували 109 бібліотечок для 28 підшефних МТС і т. д.¹.

Колгоспні бібліотеки проводили значну роботу, про що свідчило бурхливе зростання попиту на книгу. Так, у бібліотеці села Телепіно Кам'янського району (на Київщині), де нараховувалось 1300 книжок і 350 постійних читачів, протягом 1936 р. здійснено 7500 книговидач. Кожна книжка, таким чином, була на руках п'ять разів і кожен читач в середньому за рік прочитав 22 книжки².

Про виключний інтерес колгоспників до художньої літератури свідчить колосальний успіх «Днів літератури», проведених бібліотеками Київської області у 1936 році. Наведемо такі дані. Шістдесятилітній колгоспник села Молодьків Ярушинського району Багицький прочитав за I півріччя 1936 р. 37 книжок, в тому числі «Людина міняє шкіру» Б. Ясенського, «Цусіму» Новікова-Прибоя, «Підняту цілину» М. Шолохова, «Як гартувалась сталь» М. Островського та ін.; колгоспник села Піски Сквирського району Галчинський — твори І. Микитенка, І. Кириленка, А. Головка, М. Шолохова, М. Островського та ін. Ковиця, колгоспниця-п'ятисотниця, знайомилась з агротехнічною, політичною, художньою літературою, особливо цікавилась творчістю Д. Фурманова, О. Горького, М. Шолохова³.

Ці та багато інших прикладів свідчать про те, що і сільські бібліотеки успішно втілювали в життя ленінський наказ: «допомогти народові використати кожную наявну у нас книжку...»⁴.

Таким чином, робітники машинобудівної промисловості, як і весь робітничий клас України, керований Комуністичною партією, багато зробили для розвитку культурної революції. Вони не тільки підвищували свій культурний рівень, а й надавали неоціненну допомогу колгоспному селянству в його боротьбі за опанування культурою в роки другої п'ятирічки.

Культурно-освітня робота у місті і на селі була невід'ємною частиною боротьби за побудову соціалістичного суспільства. Робітничий клас, борючись за перетворення в життя ленінських вказівок щодо культурної революції, довів, що він є єдиним керівником боротьби трудящих за побудову нового суспільства.

¹ ДАКО, ф. 765, оп. 1, од. зб. 137, арк. 100.

² «Радянська бібліотека», 1937, № 4, стор. 14.

³ «Бібліотека у соціалістичному будівництві», 1936, № 7, стор. 9.

⁴ В. І. Ленін. Твори, т. 29, стор. 297 — 298.